

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

Д. О. Вовк, Д. С. Бойчук

ВЕРХОВЕНСТВО ПРАВА І ТОЛЕРАНТНІСТЬ

Навчальний посібник

Підготовлено в рамках реалізації
і за підтримки Програми Європейського Союзу
ERASMUS+ 573861-EPP-1-2016-1-EE-EPPKA2-CBHE-JP
«European Human Rights Law for Universities of Ukraine and Moldova» –
HRLAW

**Київ
2018**

УДК 34.037

В61

This project has been funded with support from the European Commission. This publication reflects the views only of the authors, and the Commission cannot be held responsible for any use which may be made of the information contained therein.

Цей проект фінансується за підтримки Європейської Комісії. Ця публікація відображає лише погляди авторів, і Комісія не може нести відповідальність за будь-яке використання інформації, що міститься в ній.

Рецензенти:

В. С. Смородинський – канд. юрид. наук, доц., адвокат, голова Юридичної фірми «Еверест», член Науково-консультативної ради при Верховному Суді України;

О. О. Уварова – канд. юрид. наук, директор Міжнародної лабораторії бізнеса і прав людини Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, національний експерт ООН-Жінки.

Автори:

Д. О. Вовк – канд. юрид. наук, старш. наук. співр., доц. кафедри теорії і філософії права Національного юридичного університету ім. Ярослава Мудрого, директор центру дослідження верховенства права та релігії Національного юридичного університету ім. Ярослава Мудрого, запрошений дослідник Університету Брігмана Янга (США) на 2018–2019 рр.;

Д. С. Бойчук – аспірант кафедри теорії і філософії права Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого.

ISBN 978-966-1681-29-2

© Вовк Д. О., Бойчук Д. С., 2018

© Видавництво «ФОП Голембовська О.О.»,
оформлення, 2018

ЗМІСТ

Список умовних позначень і скорочень	6
ВСТУП.....	7
ПРОГРАМА НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ	9
Рекомендована література	15
ТЕМА 1. ДОКТРИНА ВЕРХОВЕНСТВА ПРАВА (частина 1).....	17
§ 1. Ідея, передумови, концепції верховенства права.....	17
§ 2. Верховенство права у національних та міжнародних правопорядках	21
§ 3. Елементи верховенства права	22
ТЕМА 2. ДОКТРИНА ВЕРХОВЕНСТВА ПРАВА (частина 2).....	26
§ 1. Верховенство права і демократія. Верховенство права і права людини.....	26
§ 2. Вимірювання верховенства права (Основні індекси верховенства права. World Justice Project).....	28
§ 3. Вимірювання верховенства права в Україні.....	29
§ 4. Основні проблеми верховенства права в Україні та їх причини	31
ТЕМА 3. ТОЛЕРАНТНІСТЬ І ЄВРОПЕЙСЬКІ ПРАВОВІ ЦІННОСТІ.....	35
§ 1. Толерантність і терпимість як юридичні категорії. Суспільства, засновані на толерантності.....	35
§ 2. Вимоги толерантності.....	41
§ 3. Недискримінація.....	43
§ 4. Толерантність і демократія. Чи може більшість вирішувати питання життя меншості	45
§ 5. Суспільна мораль і толерантність	46
ТЕМА 4. МІЖНАРОДНЕ І НАЦІОНАЛЬНЕ ПРАВО У СФЕРІ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ТОЛЕРАНТНОСТІ.....	48
§ 1. Акти Організації Об'єднаних Націй.	48
§ 2. Акти Ради Європи у сфері толерантності і протидії насильницькому екстремізму.....	51

§ 3. Прецедентна практика Європейського суду з прав людини у сфері толерантності	52
§ 4. Європейська Рада Толерантності і Примирення (СРТП)	56
§ 5. Регулювання толерантності в Україні.....	58
ТЕМА 5. ТОЛЕРАНТНІСТЬ І МОВА НЕНАВИСТІ	61
§ 1. Поняття і межі свободи слова. Американський і європейський підходи до обмеження свободи слова.....	61
§ 2. Поняття «мови ненависті».....	63
§ 3. Основні напрямки і цілі мови ненависті.....	64
§ 4. Рекомендація Ради Європи щодо «мови ненависті» 1997 р.	65
§ 5. Практика Європейського суду з прав людини у сфері свободи слова і мови ненависті (Ербакан проти Туреччини, Фере проти Бельгії, М'бала М'бала проти Франції). Кейс «Шарлі Ебдо»: чи потрібне державне втручання?.....	66
§ 6. Протидія мові ненависті: баланс між толерантністю і свободою слова.....	68
ТЕМА 6. ТОЛЕРАНТНІСТЬ ДО РЕЛІГІЙНИХ МЕНШИН.....	71
§ 1. Право на свободу релігії. Моделі світськості в Європейських державах. Релігійна нейтральність держави як умова гарантування прав релігійних меншин	71
§ 2. Права релігійних меншин і релігійна більшість. Особливості зобов'язань держави щодо гарантування прав релігійних меншин	75
§ 3. Право на сповідування своєї релігії в умовах релігійної меншості	78
§ 4. Основні порушення прав релігійних меншин і заходи боротьби з ними.....	79
§ 5. Зростання релігійності і права релігійних меншин	80
§ 6. Судові практики у сфері захисту прав релігійних меншин.....	82
ТЕМА 7. ПРОТИДІЯ РАСОВІЙ І ЕТНІЧНІЙ ДИСКРИМІНАЦІЇ.....	84
§ 1. Обов'язок держави гарантувати права расових і етнічних меншин	84
§ 2. Основні прояви расової та етнічної дискримінації.....	85
§ 3. Боротьба з расовими й етнічними упередженнями	87
§ 4. Попередження злочинів на ґрунті ненависті до расових чи етнічних меншин	88

§ 5. Заборона пропаганди ідей расової чи етнічної дискримінації. Заборона дискримінації за ознакою походження	90
ТЕМА 8. ТОЛЕРАНТНІСТЬ ДО СЕКСУАЛЬНИХ МЕНШИН	92
§ 1. Заборона дискримінації за ознакою сексуальної орієнтації: акти Ради Європи	92
§ 2. Справа Європейського суду з прав людини “Оліарі та інші проти Італії”	94
§ 3. Акти ЄС: між повноваженням Союзу і компетенцією держав ..	96
§ 4. Зобов’язання держави у сфері прав ЛГБТІ-людей. Заборона дискримінації на підставі сексуальної орієнтації	97
§ 5. Проблема визнання державою одностатевих союзів. Суспільна мораль і права ЛГБТІ-людей	99
§ 6. Релігійна свобода і право ЛГБТІ-людей на недискримінацію (“справа пекаря” та подібні)	100
ТЕМА 9. ТОЛЕРАНТНІСТЬ В УКРАЇНІ (частина 1)	103
§ 1. Основні показники толерантності в Україні: вітчизняні і світові дослідження	103
§ 2. Релігійна толерантність	105
§ 3. Толерантність до етнічних меншин	106
§ 4. Проблема мови ненависті в Україні	108
§ 5. Толерантність до сексуальних меншин	109
ТЕМА 10. ТОЛЕРАНТНІСТЬ В УКРАЇНІ (частина 2)	110
§ 1. Толерантність і військовий конфлікт: нові загрози і засоби протидії	110
§ 2. Додаткові обмеження прав людини в умовах військового конфлікту	112
§ 3. Розвиток законодавства щодо забезпечення толерантності	113
ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ ДЛЯ ПОТОЧНОГО КОНТРОЛЮ, ТЕМИ ЕСЕ ДЛЯ ПІДСУМКОВОГО КОНТРОЛЮ	117
ГЛУМАЧНИЙ СЛОВНИК ТЕРМІНІВ	128
СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ	148
Основний список літератури	148
Додатковий список літератури	160
Факультативний список літератури	164
ДОДАТКИ	168

Список умовних позначень і скорочень

- БДПЛ – Бюро демократичних інститутів і прав людини
ВВП – вимушений внутрішній переселенець
ВСУ – Верховний суд України
ЄКПЛ – Європейська конвенція про захист прав людини і основоположних свобод
ЄКРН – Європейська комісія проти расизму і нетолерантності
ЄСПЛ – Європейський суд з прав людини
ККУ – Кримінальний кодекс України
КСУ – Конституційний суд України
КУ – Конституція України
КУпАП – Кодекс України про адміністративні правопорушення
ОБСЕ – Організації безпеки і співробітництва країн Європи
ООН – Організація Об'єднаних Націй
ПАРЄ – Парламентська Асамблея Ради Європи
РЄ – Рада Європи
КМУ – Кабінет Міністрів України
ВПО – внутрішньо переміщена особа
НПА – нормативно-правовий акт
МВС – Міністерство внутрішніх справ
ОМС – органи місцевого самоврядування
УГСПЛ – Українська Гельсінська спілка з прав людини

ВСТУП

Навчальний курс “Толерантність і верховенство права” спрямований на вивчення вимог, які висуваються до держави, що керується правом, у сфері толерантності. Складовими курсу є вивчення базових знань про доктрину верховенства права, роль толерантності у виникненні і розвитку верховенства права та дослідження конфліктів, що виникають між толерантністю й іншими елементами верховенства права (правова рівність, законність тощо).

Конституція України, міжнародно-правові договори та акти міжнародно-правових і європейських організацій, до яких приєдналася Україна визначають низку зобов’язань у сфері поваги до прав меншин та заборони дискримінації. Аналогічні вимоги становлять предмет політичного діалогу між Україною і Європейським Союзом відповідно до Угоди про асоціацію між Україною і ЄС.

У той же час толерантність у внутрішньому праві України залишається радше проголошеною або декларованою, ніж імplementованою цінністю. Правовим аспектам толерантності не навчають студентів правових шкіл, а суспільний дискурс навколо прав меншин і меж терпимості до інакшості та інакшого побудований скоріше на аргументах (традиційної) моралі, ніж власне юридичних доводах. Це стосується обговорення і законодавчого вирішення таких питань як права ЛГБТІ-людей, правового статусу національних і релігійних меншин тощо. Питання прав мовних меншин значною мірою політизовано як прихильниками розширення обов’язкового використання державної мови у приватно-правових відносинах, так і прихильників – як всередині України, так і за її межами – забезпечення права національних меншин в Україні на використання власної мови у більшості сфер життя. Доказом цього є процедура ухвалення Закону України «Про освіту», «мовні» положення якого викликали

бурхливу дискусію із залученням дипломатів інших держав і використанням зовнішньополітичної риторики, що прив'язувала це питання до євроінтеграційних перспектив України.

У 2016 році на базі Національної академії правових наук України було проведено пілотний навчальний курс «Толерантність у транзитивних суспільствах» для студентів і аспірантів Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого. Вказаному курсу передувало вимірювання знань про вимоги толерантності серед зазначених груп осіб. І дослідження, і курс продемонстрували, по-перше, слабку обізнаність студентів і аспірантів із зазначеними питаннями, а по-друге, ефективність такого курсу для формування у слухачів орієнтованості на європейські правові цінності.

Метою навчання є формування у аспірантів предметної компетентності щодо зобов'язань держави у сфері забезпечення толерантності на рівні законодавства, адміністративної і судової практики.

За наслідками вивчення курсу аспіранти мають:

(а) знати:

- основні концепції верховенства права та їх філософсько-правові витоки;
- роль ідеї толерантності у становленні доктрини верховенства права;
- основні вимоги, що висуваються до держави, яка визнає верховенство права, у сфері толерантності відповідно до норм міжнародного і національного права України;
- основні юридичні інструменти забезпечення толерантності у суспільстві;

(б) вміти:

- застосовувати вимоги верховенства права для потреб законотворчості і судової практики;
- вирішувати юридичні кейси у сфері толерантності і недискримінації;
- балансувати права меншин і вимоги юридичної рівності, суспільної моралі, національних традицій.

ПРОГРАМА НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ «ТОЛЕРАНТНІСТЬ І ВЕРХОВЕНСТВО ПРАВА»

ТЕМА 1. Доктрина верховенства права

Виникнення ідеї верховенства права. Політичні, економічні, соціальні передумови верховенства права. Формальні і органічні концепції верховенства права. Верховенство права у національних і міжнародних правопорядках.

Елементи верховенства права. Законність і закон у розумінні Європейського суду з прав людини. Правова рівність. Пропорційність. Due process. Судовий перегляд актів публічної влади. Верховенство права і демократія. Верховенство права і права людини.

Основні індекси верховенства права. World Justice Project. Індекси ефективного урядування Світового банку. Методика вимірювання верховенства права ООН. Вимірювання верховенства права в Україні. Основні проблеми верховенства права в Україні та їх причини.

ТЕМА 2. Толерантність і європейські правові цінності

Виникнення ідеї толерантності. Терпимість і толерантність як юридичні категорії. Чи є толерантність правовою цінністю? Переваги суспільств, заснованих на толерантності.

Вимоги, що випливають з толерантності. Права меншин як об'єкт правового захисту. Зобов'язання держави, які випливають з толерантності: повага, захист, забезпечення прав.

Недискримінація. Формальна і фактична рівність у праві. Межі правового впливу на суспільні відносини задля забезпечення фактичної рівності. Ідея позитивних дій держави задля забезпечення фактичної рівності.

Толерантність і демократія. Чи може більшість вирішувати питання життя меншості.

Суспільна мораль і толерантність. Обов'язок держави захищати суспільну мораль і етична автономія осіб, які належать до меншості. Культурна багатоманітність.

ТЕМА 3. Міжнародне і національне право у сфері забезпечення толерантності

Акти Організації Об'єднаних Націй. Декларація про ліквідацію усіх форм нетерпимості і дискримінації на основі релігії 1981 р. Декларація про принципи толерантності ЮНЕСКО 1995 р.

Акти Ради Європи у сфері толерантності і протидії насильницькому екстремізму. Європейська комісія проти расизму і нетолерантності. Прецедентна практика Європейського суду з прав людини у сфері толерантності. Європейська Рада Толерантності і Примирення (ЄРТП). Модельний Національний закон ЄРТП про просування толерантності.

Конституція України і толерантність. Зв'язок толерантності й інших конституційних цінностей. Практика Конституційного Суду України. Національна стратегія у сфері прав людини.

ТЕМА 4. Толерантність і мова ненависті

Поняття і межі свободи слова. Американський і європейській підходи до обмеження свободи слова.

Поняття “мови ненависті”. Основні напрямки і цілі мови ненависті. Рекомендація Ради Європи “Щодо мови ненависті” 1997 р. Практика Європейського суду з прав людини у сфері свободи слова і мови ненависті (Ербакан проти Туреччини, Фере проти Бельгії, М'бала М'бала проти Франції). Кейс “Шарлі Ебдо”: чи потрібне державне втручання?

Протидія мові ненависті: баланс між толерантністю і свободою слова.

ТЕМА 5. Толерантність до релігійних меншин

Право на свободу релігії. Моделі світськості в Європейських державах. Релігійна нейтральність держави як умова гарантування прав релігійних меншин.

Права релігійних меншин і релігійна більшість. Особливості зобов'язань держави щодо гарантування прав релігійних меншин. Право на сповідання своєї релігії в умовах релігійної меншості.

Основні порушення прав релігійних меншин і заходи боротьби з ними. Зростання релігійності і права релігійних меншин. Судові практики у сфері захисту прав релігійних меншин.

ТЕМА 6. Протидія расовій і етнічній дискримінації

Зміст обов'язку держави гарантувати права расових і етнічних меншин. Право на власний розвиток. Право на розвиток власної мови і культури. Право на участь у публічному житті.

Основні прояви расової й етнічної дискримінації. Боротьба з расовими й етнічним упередженнями. Попередження злочинів на ґрунті ненависті до расових чи етнічних меншин. Заборона пропаганди ідей расової чи етнічної зверхності. Заборона дискримінації за ознакою походження.

ТЕМА 7. Толерантність до сексуальних меншин

Заборона дискримінації за ознакою сексуальної орієнтації: акти Ради Європи. Справа Європейського суду з прав людини "Оліарі та інші проти Італії". Акти ЄС: між повноваженням Союзу і компетенцією держав.

Зобов'язання держави у сфері прав ЛГБТІ-людей. Заборона дискримінації на підставі сексуальної орієнтації. Проблема визнання державою одностатевих союзів. Суспільна мораль і права ЛГБТІ-людей. Релігійна свобода і право ЛГБТІ-людей на недискримінацію ("справи пекарів" у Верховному Суді США і Верховному Суді Сполученого Королівства та подібні).

ТЕМА 8. Правові проблеми забезпечення толерантності і поваги до прав людини в Україні

Основні показники толерантності в Україні: вітчизняні і світові дослідження. Релігійна толерантність. Толерантність до етнічних меншин. Проблема мови ненависті в Україні. Толерантність до сексуальних меншин.

Толерантність і військовий конфлікт: нові загрози і засоби протидії. Додаткові обмеження прав людини в умовах військового конфлікту.

Розвиток законодавства щодо забезпечення толерантності.

Структура навчальної дисципліни

Назви змістових модулів і тем	Кількість годин					
	денна форма					
	усього	у тому числі				
л.		п.	лаб.	інд.	с.р.	
Тема 1. Доктрина верховенства права	14	4	2	-	2	4
Тема 2. Толерантність і європейські правові цінності	14	4	2	-	2	4
Тема 3. Міжнародне і національне право у сфері забезпечення толерантності	12	2	-	-	-	4
Тема 4. Толерантність і мова ненависті	14	2	2	-	2	6
Тема 5. Толерантність до релігійних меншин	14	2	2	-	2	6
Тема 6. Протидія расовій і етнічній дискримінації	14	2	2	-	2	6
Тема 7. Толерантність до сексуальних меншин	14	2	2	-	2	6
Тема 8. Україна	14	2	2	-	2	6
Усього годин	92	20	16	-	14	42

Форми самостійної роботи

- підготовка до практичних занять;
- самостійне вивчення додаткової літератури та додаткових питань;
- робота з інформаційними ресурсами, перегляд рекомендованих викладачем художніх фільмів, їх аналіз з точки зору відповідних правових стандартів;
- підготовка до наукових дискусій і дебатів;
- підготовка до іспиту згідно з переліком питань.

Методи навчання:

- лекції
- практичні заняття
- наукові дискусії і дебати
- індивідуальні консультації
- групові консультації
- аналіз і анотування художніх сюжетів фільмів, книг.

Методи педагогічного контролю

Традиційні методи:

- *методи усного контролю:*
 - індивідуальне опитування,
 - розв'язання практичних завдань тощо;
- *методи письмового контролю:*
 - розв'язання тестових завдань,
 - контрольні роботи,
 - есе у рамках запропонованих тем
 - виконання презентацій на запропоновану викладачем тему тощо;

Інноваційні методи:

- кейси, вокшопи;
- дебати.

Методи самоконтролю:

- уміння самостійно оцінювати свої знання, peer review тощо.

Самостійна робота, показники академічної активності та додаткових освітніх досягнень студентів

- виконання домашніх завдань;
- опрацювання матеріалів лекції;
- аналіз рекомендованих судових рішень;
- перегляд рекомендованих фільмів;
- робота в інформаційних мережах;
- есе;
- підготовка презентації;
- розробка і вирішення кейсів;
- підготовка та публікація наукових статей, тез тощо;
- умови відвідування навчальних занять і т.п.

Рекомендована література

1. Толерантність у транзитивних суспільствах: філософський, правовий, політичний, соціологічний виміри / за ред. О. Петришина, Д. Вовка, О. Уварової. – Харків : Право, 2016.

2. Брайян Таманага. Верховенство права: Історія, політика, теорія. Київ : ВД «КМА», 2007

3. Галицький І. Толерантність у правовому житті сучасної України. – Харків : Фенікс, 2011.

4. Доповідь Венеціанської комісії про верховенство права 2011 р.

5. Крігер М. Чому верховенство права надто важливе, щоб лишити його юристам // Філософія права і загальна теорія права. – 2014. – № 1-2

6. Моисеев С. В. Философия права: Курс лекций. 2 изд. испр. и доп. Новосибирск: Сиб. унив. изд-во, 2004.

7. Питання заборони та протидії дискримінації. Методичні рекомендації для юристів / упорядник : Г. Христова. – Рада Європи, 2015 // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://rm.coe.int/CoERMPublicCommonSearchServices/DisplayDCTMContent?documentId=09000016803040d8>.

8. Погребняк С. П. Принципи права (загальнотеоретичне дослідження). – Х.: Право, 2008.

9. Посібник з європейського антидискримінаційного права / Агенція Європейського Союзу з питань основоположних прав, Європейський суд з прав людини. – 2011 // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.fair.org.ua/content/library_doc/FRA_Case_Law_Handbook_UKR_WEB.pdf.

10. Практичний посібник з аргументації у справах щодо дискримінації / упорядники: С. Заєць, Р. Мартиновський. – Рада Європи, 2015 // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://rm.coe.int/CoERMPublicCommonSearchServices/DisplayDCTMContent?documentId=09000016803034ea>.

11. Рабінович С. П. Проблеми морального оцінювання у судовій практиці України та ЄСПЛ / С. П. Рабінович, С. М. Тарнавська. – Львів : Сполом, 2017.

12. Речицький Всеволод. Конституційне АБВ. – Харків :

Права людини, 2016.

13. Філософія права, ред. Дж. Файнберг, Дж. Коулмен. – Київ : Основи, 2007.

14. Філософія прав людини / за ред. Ш. Госепата і Георга Ломана, пер. з нім. – Київ : Ніка-Центр, 2008

15. Brian Leiter. Why Tolerate Religion. – Princeton University Press, 2013

16. Law and Morality: Readings in Legal Philosophy. 3d ed. – University of Toronto Press, 2007.

17. Ronald Dworkin. Religion without God. – Oxford University Press, 2013

18. Maclure Jocelyn, Taylor Charles. Secularism and Freedom of Conscience. – Cambridge, MA: Harvard University Press, 2011

Основні міжнародні й європейські акти

Міжнародна конвенція ООН про ліквідацію усіх форм расової дискримінації 1965 р.

Декларація ООН про ліквідацію усіх форм нетерпимості і дискримінації на основі релігії або переконань 1981

Декларація ООН про права осіб, що належать до національних чи етнічних, релігійних або мовних меншин 1992 р.

Декларація ЮНЕСКО про расу і расові упередження 1978 р.

Декларація ЮНЕСКО про принципи толерантності 1995 р.

Конвенція ЮНЕСКО про боротьбу з дискримінацією у галузі освіти 1960 р.

Recommendation CM/Rec (2010)5 of the Committee of Ministers of the Council of Europe to member states on measures to combat discrimination on grounds of sexual orientation or gender identity

Recommendation No. R (97) 20 of the Committee of Ministers of the Council of Europe to member states on “hate speech”

Recommendation 1915 (2010) of the Parliamentary Assembly of the Council of Europe “Discrimination on the basis of sexual orientation and gender identity”.

ТЕМА 1. ДОКТРИНА ВЕРХОВЕНСТВА ПРАВА (частина 1)

- 1. Ідея, передумови, концепції верховенства права.*
- 2. Верховенство права у національних і міжнародних правопорядках.*
- 3. Елементи верховенства права.*

§ 1. Ідея, передумови, концепції верховенства права

Верховенство права є продуктом тривалого розвитку європейської культури, одним з трьох струменів європейських правопорядків (разом з правами людини та демократією. Існує велика кількість визначень такого терміна. У всіх з них традиційно виділяються дві основні мети верховенства права: обмеження свавілля державної влади (історична така ідея виникає першою) та захист прав людини. Така точка зору обумовлена тезою про те, що права людини являють собою, як мінімум, єдиний зрозумілий критерій системного обмеження носіїв власних повноважень. Водночас, автори, що є прибічниками такої думки не наводять жодних прикладів держав, заснованих на верховенстві права, де би системне обмеження свавілля держави не поєднувались з дотриманням прав людини.

Ідея обмеження державного свавілля є відповіддю на питання «що нам слід робити?» (нам слід обмежувати державну владу). В той час як ідея захисту прав людини є відповіддю на питання «чому нам слід це робити?» (нам слід обмежувати державну владу щоб захистити права людини).

Обидві ідеї історично виникають в різні часи. Права людини є доктриною Нового часу. Перше покоління прав людини (політичні та громадянські права) були встановлені у перших 10 поправках до Конституції США та Французькою Декларацією прав людини. В

той час як ідея необхідності обмеження державної влади виникає значно раніше.

Наприклад, ще Цицерон пише, що люди за своєю природою потребують життя у суспільстві. Такий формат життя базується на суспільному договорі. (Можна навести приклад коли особи, що мешкають в одній кімнаті у гуртожитку, встановлюють норми, їхнього спільного проживання в межах однієї кімнати). Це значить, що якщо особи мешкають разом, вони повинні визначитися з переліком правил (законів) що визначають обсяг прав як для тих, хто керує, так і для тих, хто є керованим.

Іоанн Солсберійський (видатний вчений-богослов початку другого тисячоліття) зазначає, що король, котрий править виключно свавільно є тираном і ніким іншим.

У 3 столітті з'являється акт, що багато у чому може бути розглянутий як фундамент чи відправна точка виникнення верховенства права – Магна Карта. Саме ст. 61 цього акту конкретно зазначає, що противагою влади короля є палата 25 баронів. Останні мали право протестувати проти чогось або попросити короля утриматися від яких-небудь дій. Норми подібного змісту ми можемо також побачити у Розділі 7 Конституції Пилипа Орлика.

В ранній період нового часу Томас Мур у праці «Утопія» пише про борців проти тиранії – публічних осіб, вибраних народом та відповідальних за утримання принца проти винесення арбітрали решений. Показово, що Томас Мур є однією з найбільш відомих жертв державного arbitrariness та був страчений за наказом Генрі VIII.

«Батько» міжнародного права Гуго Гроцій в його «Право миру та війни» стверджує, що, безумовно неможливо підкорюватися законам публічної влади, що суперечать природному закону та божим заповідям.

В цей час народжується інша ідея верховенства права – права людини. Джон Локк пише, що політичний порядок базується на правових правилах, що відображають загальний суспільний договір, який є обов'язковим для всіх суб'єктів (в тому числі – для публічної влади). Крім того, Локк також вважав, що повинен бути

встановлений спеціальний механізм вирішення спорів між різними персонами та entities (так званий «справедливий та незалежний суд»), особливо для спорів між приватними особами та публічною владою. Дійсно, внесок Джона Локка складно недооцінити, оскільки він дає відповідь не тільки на зазначене нами раніше питання «що?» а й також на питання «чому?». Конкретно, Локк пише, що норми права повинні забезпечувати природні права індивідів: право на життя, свободу та власність (у широкому сенсі). Таким чином, ідея обмеження державної влади існує з метою забезпечення та захисту прав людини.

Доктрина ідеї верховенства права виникає у 19 ст., коли концепція жорсткої поліцейської держави змінюється в сторону держави, в якій найвищим соціальним регулятором визнається право. У Німеччині доктрина *Rechtstaat* (нім. – «право держава») базується на філософії Канта. У Британії Ален ван Дісей (юрист, конституційний теоретик) сформулював доктрину верховенства права. Обидві вони (зазначені, до речі, у Конституції України) були покликані знайти легальні засоби чи механізми для обмеження державного *arbitrariness* (свавілля)?

У 20 столітті доктрина верховенства права еволюціонує під впливом суттєвих обставин. А саме:

– зростання адміністративного права, що регулює дії публічної влади. Поява деяких з принципів верховенства права, що покликані лімітувати такі дії (пропорційність, точність, законність тощо).

– посилення важливості основоположних прав людини для верховенства права. тоталітарні політичні режими ХХ сторіччя виявили загрозу так званого «законного тоталітаризму», коли формально легітимна державна влада вчиняла жажливі дії. (Приклад анти-Семітичних законів).

Формальна концепція верховенства права полягає у визначенні верховенства права як певного кола засобів обмеження державного свавілля. В різних політичних та правових системах свавілля державної влади може бути обмежено різними механізмами релігії, традицій, нетипових інституцій (трибуналів) тощо. Відповідно до такого підходу державна влада ефективно обмежена,

що є складовою верховенства права. Недоліки такого підходу: можливість відмежування прав людини від верховенства права, оскільки така доктрина вимагає від держави виключно «справедливої гри». Фактично, верховенство права є публічної чесністю. Так, держава виробляє певні правила, встановлює відповідний порядок та виконує встановлені правила. Наприклад, на державу покладається обов'язок захисту життя індивіда та обов'язок виконувати таке правило у під час реалізації правоохоронної функції. Але держава може зауважити, що, у певних випадках, вона має право на вбивство фізичної особи. І така ситуація також відповідає вимогам верховенства права, оскільки до суспільства доведені законом всі випадки, коли поліцейський (як представник державної влади) може застосовувати зброю на ураження.

Формальні концепції є загальновідомими. Верховенство права є предметом дискусій у багатьох, (не тільки Західних) суспільствах. Наприклад, австралійський філософ Мартіна Крайгера критикує тезу про те, що єдиною ідеєю є обмеження державного свавілля. На думку автора, саме права людини допомагають верховенству права бути доктриною, що не може бути перенесена на інші цивілізації.

Органічний підхід полягає в тому, що свавілля державної влади обмежено для захисту людської свободи та самостійності щодо захисту прав людини. Вчені, хто підтримують такий підхід, часто-густо наводять приклад, що державна влада може бути обмежена представниками кримінального світу (Приклад з х/ф «Хрещений батько»: «Я зроблю йому пропозицію, від якої він не зможе відмовитися»). Але це не позначає, що саме це є верховенством права у державі за такого підходу, оскільки верховенство права існує виключено коли влада обмежена імперативною волею та з повагою та захистом прав людини.

Перевагою органічного підходу є підвищена важливість прав людини. Саме права людини є єдиною логічною підставою для системного та ефективного обмеження державної влади. «Права людини» – є єдиною раціональною відповіддю на питання, чому державна влада може бути обмежена. Завершуючи розгляд першого питання слід зауважити, що достатньо складно навести приклад

будь-якої сучасної держави, в якій державна влада ефективно обмежена, але при цьому права людини не є захищеними.

§ 2. Верховенство права у національних та міжнародних правопорядках

Окремі вимоги верховенства права встановлюються як джерелами міжнародного публічного права, так і джерелами національного законодавства різних країн.

Міжнародні договори традиційно імплементуються в національне законодавство країн шляхом їх підписання уповноваженими особами (президент, голова уряду, міністр іноземних справ) та ратифікації законодавчим органом країни.

Акти міжнародного права часто-густо можуть носити декларативний характер, тому їх норми повинні бути деталізовані на рівні національного права.

Окремого значення набуває заява Міжнародного комітету червоного хреста в ООН 15 жовтня 2015р. Так, МКЧХ приділяє особливу увагу укріплення верховенства права та наголошує на важливості процесу укладання багатосторонніх договорів для укріплення законності та дотримання норм права.

Показово, що, враховуючи той факт, що МКЧХ працює переважно з особами, що є жертвами збройних конфліктів та інших форм насильства, Комітет наголошує на тому, що комплекс чітко сформульованих норм на міжнародному рівні, доповнений відповідними нормами на національному рівні, допомагає рятувати людські життя та зменшати страждання.

Наприклад, система міжнародного гуманітарного права ґрунтується на багатосторонніх договорах, котрі являють собою важливе джерело міжнародних зобов'язань держав.

На думку Комітету, основна відповідальність за дотримання міжнародного гуманітарного права та його забезпечення при будь-яких умовах покладається на держави. На нашу думку, така теза також є застосованою по відношенню до будь-яких інших міжнародних норм в галузі верховенства права.

Наприклад, Женевські конвенції 1949 р. є найбільш широко ратифікованими та універсально застосованими інструментами міжнародного регулювання. Як наслідок, такі багатосторонні договори можуть слугувати основою для створення фундаментальної міжнародно-правової системи.

Процес укладання договорів має вплив на ступінь дотримання законності, привертаючи увагу питанням, котрі, можливо, потребують урегулювання способом створення правових норм, що мають юридичну силу.

Відповідальність держав по дотриманню міжнародного права та дотриманню вимог верховенства права (як в національному законодавстві, так і в правозастосовчій практиці) стосується і попередження порушень такого принципу та покарання за його порушення, що вимагає від держав створення чітко сформульованої нормативно-правової бази, сильних механізмів незалежної судової влади та ефективних засобів притягнення до відповідальності.

§ 3. Елементи верховенства права

Концепція верховенства права зазначена в найбільш важливих правових актах Ради Європи та Європейського Союзу.

На рівні ради Ради Європи більшість відсилань до верховенства права можна знайти у:

- преамбулі до Статуту Ради Європи;
- преамбулі до Європейської Конвенції про права людини.

На рівні ЄС зазначення про верховенство права можливо знайти у преамбулі та ст. 2 Лісабонського договору. Крім того, європейські інституції часто-густо описують власне бачення верховенства права. Суд правосуддя та Страсбурзький суд в конкретних справах визначають свій підхід до визначення верховенства права. Ними вироблено коло документів з такої тематики та перелік принципів чи елементів верховенства права.

Серед них:

- рішення Суду правосуддя 1986 р. “Les Verts” та інші рішення судів;

– Доповідь Венеціанської Комісії про верховенство права 2011р.;

– Заходи ЄС з посилення верховенства права 2014 р.

В зазначених актах містяться такі принципи чи елементи верховенства права:

– законність (в т.ч. демократичний та плюралістичний процес прийняття законів)

– правова визначеність;

– обмеження свавілля виконавчої влади;

– доступ до правосуддя (в т.ч. право на ефективний судовий перегляд адміністративних актів влади з урахуванням прав людини);

– повага до прав людини;

– принцип недискримінації та рівності перед законом;

– правова визначеність;

– незалежні та неупереджені суди.

Розглянемо докладніше деякі з перелічених.

Принцип правової визначеності полягає у тому, що встановлені законом правила повинні бути зрозумілими та передбачуваними.

Крім того, до складу такого принципу належать наступні вимоги:

– всі норми не мають юридичної сили до моменту їх оприлюднення;

– неможливість встановлення незрозумілих, нечітких норм (з метою упередження неоднакового їх застосування суддями);

– відсутність норм, що суперечать одна іншій (у випадку, якщо норми закону передбачають процедуру вирішення юридичної колізії – то спір щодо застосування таких норм слід бути вирішений на користь приватних інтересів);

– відсутність непередбачуваності змісту норм індивідами чи іншими державними органами (як приклад – новий закон «Про вибори до ВРУ», котрим встановлена мінімальна квота у 30% кандидатів чоловічої або жіночої статі, всупереч минулого дозволу на недотримання такого правила);

– неможливість ретроспективної зміни (справа «Рокотов-Фойбищенко»);

– передбачуваність правозастосовчої практики відповідно до існуючих норм (неможливість змінення ustalених судових позицій за відсутності на те суттєвих підстав; як приклад – виправдувальні вироки за ст.263 ККУ, котрі мотивуються відсутністю відповідного закону всупереч ustalеній практиці).

Обмеження свавілля виконавчої влади включає пропорційність втручання у приватне життя, таке втручання повинно бути:

- передбаченим чинним законодавством;
- здійснене з відповідною легальною метою (публічний порядок, безпека, захист прав людини тощо);
- необхідним у демократичному суспільстві;
- здійснене з дотриманням права приватної особи захищати свої права від державного свавілля (перевищення повноважень тощо).

Незалежний та ефективний судовий перегляд рішень з урахуванням поваги до прав людини охоплює:

- право кожного на використання способів юридичного захисту;
- необхідність встановлення системи адміністративного правосуддя;
- принцип розподілу влади (у цьому контексті він позначає, у першу чергу неможливість тиску на суди з боку виконавчої та законодавчої влади);
- ефективність імплементації судових рішень (в тому числі, відсутність можливості недотримання рішення найвищої інстанції – повага до *res judicata*).

Принцип рівності всіх перед законом включає в себе:

- формальна рівність (повага до людей не залежить від гендеру, раси, національної чи релігійної приналежності, сексуальної орієнтації та етнічного походження)
- сутнісна (матеріальна) рівність полягає у тому, що задля забезпечення фактичної рівності держава може вживати таких заходів:

- можливістю існування виключень з принципу юридичної рівності з метою гарантування прав людини (загальновідомий приклад дозволу сикхів не одягати шолом безпеки, у відповідності до вимоги до сикхів щодо носіння тюрбану (чалми);

- позитивних дій (позитивної дискримінації). Позитивна дискримінація може впроваджуватися державою для захисту прав певних осіб (наприклад, гендерні квоти щодо захисту прав жінок чи якісь додаткові заходи для захисту прав осіб з обмеженими можливостями).

Підбиваючи підсумки цього питання, слід наголосити, що як Суд Справедливості, так і ЄСПЧ в різних судових справах зауважують, що принципи є не просто формальними процедурними вимогами. Вони є способами додаткової мотивації (поваги до демократії та прав людини) при оскарженні дій влади.

ТЕМА 2. ДОКТРИНА ВЕРХОВЕНСТВА ПРАВА (частина 2)

- 1. Верховенство права і демократія. Верховенство права і права людини.*
- 2. Вимірювання верховенства права. (Основні індекси верховенства права. World Justice Project).*
- 3. Вимірювання верховенства права в Україні.*
- 4. Основні проблеми верховенства права в Україні та їх причини.*

§ 1. Верховенство права і демократія. Верховенство права і права людини

На думку Р. Інглхарта, у Новий час (який вважається, як ми зазначали раніше, історичним періодом зародження та розвитку ідей верховенства права) відбувається процес модернізації тих чи інших суспільств. Цей процес складається з двох етапів, кожний з яких приводить до характерних змін у світогляді людей, у їхніх ціннісних орієнтаціях: якщо перший (індустріальний) етап модернізації, що пов'язується з промисловою революцією, супроводжується переходом від традиційних цінностей до секулярно-раціональних, то другий (постіндустріальний) етап характеризується принципово іншими змінами в культурній сфері – а саме заміщенням цінностей виживання цінностями самовираження.

Таким чином, на думку автора, індустріалізація не сприяє посиленню впливу цінностей самовираження і приблизно з однаковою ймовірністю породжує як демократичні, так і авторитарні форми. Вона приводить до утвердження демократії лише в тих суспільствах, де ще в доіндустріальну епоху діяли обмеження на повноваження державної влади.

З наведеного слід зробити висновок, що цінності самовираження поступово формуються у людей завдяки соціально-економічному розвитку, який сприяє послабленню об'єктивних обмежень особистої незалежності людей.

«Популяризація» цінностей самовираження у суспільствах перетворює процес модернізації у процес повноцінного людського розвитку, що підвищує рівень та обсяги індивідуальної свободи і розширює спектр самостійного вибору, посилює гуманістичну спрямованість суспільства.

Саме поширення цінностей самовираження спонукає людей вимагати створення інститутів, які дозволяють їм діяти за власним вибором. Зокрема, цінності самовираження мотивують людей до боротьби за свої громадянські й політичні права. Саме ці права узаконюють можливості діяти за власним вибором у приватному та суспільному житті. Таким чином, суб'єктивне прагнення до вибору веде до вимог щодо надання права на вибір.

С. П. Погребняк погоджується з Р. Іглхартом та зауважує, що емансипаційна природа цінностей самовираження за визначенням робить все більш імовірним утвердження демократії. Ці цінності сприяють скороченню розриву між номінальною і реальною демократією, оскільки породжують тиск на еліти, що змушує їх до більшої «порядності». Отже, такі фундаментальні аспекти поведінки еліт, як їх «порядність» і чесність, не є незалежними від масових цінностей, а навпаки – віддзеркалюють їх.

Зв'язок між цінностями самовираження і демократичними інститутами можна розглядати як відображення відповідності між «попитом» і «пропозицією» свободи. Демократичні інститути являють собою інституційовану пропозицію свободи, оскільки демократія інституційно закріплює громадянські й політичні права. У свою чергу, цінності самовираження створюють попит на свободу, оскільки акцентують вільний вибір.

На думку С. П. Погребняка, такі твердження повною мірою стосуються не лише демократії та прав людини, а й верховенства права. Воно є правовим режимом, який уможливорює право людей діяти відповідно до самостійного вибору, гарантує повагу до громадянських і політичних свобод і тим самим, поза всяким

сумнівом, сприяє людському розвитку. Водночас потреба населення у верховенстві права, стійка підтримка його ідеї, як видається, можлива лише у суспільстві, в якому цінності самовираження переважають над цінностями виживання. У такому суспільстві можна очікувати на сталий загальносоціальний «попит» на верховенство права, розраховувати на більш-менш серйозний тиск на еліти з боку населення, спрямований на утвердження цього принципу.

§ 2. Вимірювання верховенства права (Основні індекси верховенства права. World Justice Project)

Важливість вимірювання верховенства права неможливо заперечити, оскільки саме воно уможливило небезпідставно дати відповідь на питання «Чи характеризуються правова практика діяльності органів державної влади верховенством права у певній країні?».

Існує велика кількість критеріїв, індексів, індикаторів верховенства права. ООН виміряє його за допомогою 3 індикаторів: поліція, правосуддя, тюрма.

Також існує відоме опитування, що проводиться Домом Свободи. Це опитування є способом вимірювання демократії в країнах, в яких наявні певні ознаки, що свідчать про проблеми верховенства права.

Одним з найбільш популярних та зручних засобів вимірювання верховенства права є Індекс Верховенства Права (Rule of Law Index), впроваджений Світовим Проектом Правосуддя (World Justice Project). Вони досліджують верховенство права у 120 країнах з використанням різних методів (зібрання експертів, соціологічні опитування, аналіз статистики тощо).

Визначення верховенства права відповідно до WJP базується на 4 принципах:

- підзвітний уряд;
- якісні закони;
- якісні судові провадження;
- доступ до правосуддя.

Відповідно до такого визначення, WJP використовує 7 критеріїв (індикаторів):

- обмеження урядової влади;
- корумпованість органів державної влади;
- відкритість (доступність) уряду;
- дотримання основоположних прав людини;
- порядок та безпека;
- позасудове правозастосування
- цивільне правосуддя (у тому числі, адміністративні та господарські провадження);
- кримінальне правосуддя.

§ 3. Вимірювання верховенства права в Україні

Відповідно до рейтингу Дому Свободи (*Freedom House*) український «рахунок демократії» (рівень демократичного прогресу) складає **4,75** (де 1 – це найвищий рівень демократичного прогресу, та 7 – найнижчий). При проведенні дослідження рівня демократії Дім Свободи враховує наступні індикатори:

- виборчий процес;
- громадянське суспільство;
- незалежні ЗМІ;
- національна демократична влада;
- місцева демократична влада;
- незалежний суд;
- корупція.

Найкращі результати Україна має у галузі розвитку громадянського суспільства (2,5). Показники рівню медіа та виборчого процесу є нижчими за середній показник (4,25 та 4.0 відповідно). Розвиток інститутів, що гарантують Верховенство права є найнижчим (місцеві органи влади – 5,5; національні органи влади – 6,0; правосуддя – 6,00; корупція – 6,25).

Відповідно до рейтингу WJP рахунок України з верховенства права складає **0,48** (де 1 – це найвища оцінка та 0 – найнижча), тобто, Україна займає 70-те місце серед 102 країн, в яких проводилося дослідження рівню верховенства права. «Сусідами»

України в цьому рейтингу є Молдова та Китай. Кращі за Україну показники верховенства права мають Колумбія, Перу, Сальвадор, Білорусь, Ботсвана, Сенегал та ін. Гірші показники верховенства права за цим рейтингом мають Російська Федерація, Мексика, Турція, Гондурас та інші.

Україна класифікована до групи країн східної Європи та центральної Азії.

Якщо досліджувати дані WJP в динаміці то можна отримати такі результати порівняння:

- обмеження урядової влади (0,45; 77 місце – зміни відсутні);
- рівень корумпованості (0,34; 84 місце - тенденція до збільшення);
- відкритість уряду (0,56; 43 місце – зміни відсутні);
- основоположні права людини (0,61; 44 місце – зміни відсутні);
- порядок та безпека (0,6; 87 місце – тенденція до зменшення);
- позасудове правозастосування (0,49; 65 місце – зміни відсутні);
- цивільне правосуддя (0,49; 65 місце – зміни відсутні);
- кримінальне правосуддя (0,36; - 71 місце – зміни відсутні).

Слід зробити висновок, що Україна має релевантно високі показники (як для нижньої частини середньої групи) щодо відкритості уряду та прав людини, але негативно оцінюється підтримка безпеки, *regulatory enforcement* та боротьба з корупцією.

Крім того, слід зазначити ще один індекс, котрий не вимірює верховенство право безпосередньо, але вимірює його важливу складову – рівень корупції. Так, *World Ranking of Corruption Perception* визначає Україну на 130 місці серед 168 країн у рейтингу (де 1 місце – найнижчий рівень корумпованості органів державної влади).

§ 4. Основні проблеми верховенства права в Україні та їх причини

До основних проблем, що заважають становленню верховенства права в Україні слід віднести наступні.

Рівень корупції, в першу чергу – в судових та правоохоронних органах. Безумовно, уряд також є корумпований, але корупція у судовій системі небезпечніша, оскільки вона виключає будь-який ефективний механізм боротьби з нею.

Низька якість законів. Наприклад, відповідно до рейтингу простоти ведення бізнесу, проведеного World Bank Group (Світова Банківська Група) Україна займає 86-те місце, яке детерміноване, в першу чергу, якістю законів та свавільною практикою їх застосування.

Інші місця України за різними критеріями в галузі ведення бізнесу відповідно до зазначеного рейтингу:

- 140 – дозволи на будівництво;
- 61 – реєстрація власності;
- 19 – простота отримання кредитів (вважається, що простота отримання кредиту також детермінована високим рівнем корупції);
- 107 – система оподаткування;
- 98 – захист договірних відносин в судах.

Закони з юридичними колізіями (велика кількість прикладів, один з них – суттєві колізії між Цивільним та Господарським кодексами).

Ретроактивні закони, котрі набувають юридичної сили занадто рано (як приклад – широко розповсюджена практика внесення доповнень до Податкового кодексу в Законі «Про державний бюджет України», хоча, відповідно до вимог першого, такі доповнення можуть бути введені в дію не раніше ніж за 6 місяців після їх прийняття).

Низька якість законотворчого процесу.

Суттєвий вплив такої складової неможливо заперечувати. Вона характеризується постійними порушеннями порядку прийняття законів (наприклад, прийняття всупереч негативним висновкам

експертів як Парламенту, так і наукових інституцій). Люстраційні закони чи доповнення до Конституції, котрі були прийняті всупереч таким негативним висновкам спричинили (та можуть спричинити у майбутньому) велику кількість проблем (наприклад – монополія у сфері адвокатури в Україні). Водночас, закон України «Про зброю» (або інший за назвою, але аналогічний за змістом, який регулював би порядок легального поводження зі зброєю невійськового призначення цивільними особами) не є прийнятим на сьогодні, не зважаючи на чисельні аргументи вчених, наукових інституцій на користь його прийняття, не щалежно від того, яку модель регулювання обере законодавець – рестриктивну чи більш ліберальну.

Прийняття нових законів без внесення відповідних змін до суміжних актів законодавства. Як приклад слід навести, що, відповідно до Конституції, прокурор виконує функцію публічного обвинувачення. Водночас, відповідно до Кримінального процесуального кодексу України, визначає прокурора особу, що підтримує державне обвинувачення. Тому, захисники протестують проти участі прокурорів у суді, мотивуючи це тим, що прокурори не є публічними обвинувачами та не мають повноваження на таке обвинувачення відповідно до Конституції).

Формальне відношення судів національної судової системи до практики ЄСПЧ. На жаль, судді часто сприймають посилання на рішення ЄСПЧ у тексті рішення виключно як «вишеньку на торті», а не як важливу детермінанту, що суттєво впливає на вирішення справи по суті.

Критично низький рівень ефективності виконання судових рішень. Відповідно до офіційної статистики Міністерства Юстиції України, тільки 20% судових рішень, що набули законної сили, ефективно виконуються.

До причин наведених вище проблем необхідно віднести наступні: корупція (котра існує не тільки як проблема, а й як причина інших проблем), олігархічна економічна система, слабкість органів державної влади, збройний конфлікт.

Корупція є не тільки проблемою, а й причиною відсутності верховенства права. Дуже важко дати відповідь на питання «Що

держава повинна робити, щоб перемогти корупцію?»), простіше сказати що державі не слід робити для цього:

- не підвищувати зарплатню в судовій системи, оскільки це не впливає на рівень їх корумпованості (завжди може знайтися той, хто може заплатити більше), за відсутності інших заходів, спрямованих на боротьбу з корупцією, посилення довіри до суду тощо. Крім того, ми поділяємо аргумент щодо соціальної справедливості у ситуації, коли мінімальна зарплата в Україні складає менше 4000 гривень. Тож підвищення суддівської винагороди має враховувати існуючий рівень життя в Україні. У цьому аспекті винагорода суддів Верховного суду, Конституційного Суду України виглядає непропорційно високою.

- не збільшувати обсяги санкції у складах корупційних злочинів, оскільки це виключно спричинить пропорційне збільшення розмірів хабарів;

- не боротися з корупцією виключно в судових та правоохоронних органах (а боротися в тому числі з політичною корупцією).

Крім того, ми вважаємо, що боротьба з корупцією в загалом неефективній державі може мати негативні наслідки. Так, Дуглас Норс (економіст, нагороджений Нобелівською премією) писав:, що більш жахливим за корумповану неефективну державу може бути некорумпована неефективна держава, оскільки всі транзакції чи інші дії є паралізованими у зв'язку з неефективністю держави.

Олігархічна економічна система. Під терміном «олігархи» ми маємо на увазі не дуже багатих бізнесменів, а великі корпорації та їх власників, що мають політичний вплив (завдяки корупції чи їх представників в органах державної влади). Олігархія не зацікавлена у оптимізації власного бізнесу чи підвищенні рівня його прозорості, оскільки набагато простіше збільшити власні надходження за допомогою корупційних способів (Приклад Укрнафти). Саме тому рівень корупції зростає а рівень ефективності роботи економічної системи зменшується.

Слабкість органів державної влади. Таке формулювання може на перший погляд здаватися дивним, оскільки сильні органи державної влади традиційно асоціюються з авторитарним держав-

ним режимом. Фактично верховенство права вимагає від держави не тільки «fair play», а й бути достатньо сильною для того, щоб примусити будь-якого суб'єкта також грати чесно («А хто не будет счастливым – того в бараний рог скручу»). На сьогодні, на жаль, українська держава є занадто слабкою у відносинах з олігархами та корумпованими політиками. У цій ситуації кожний гіпотетично правильний крок може стати хибним (карета стане гарбузом та Попелюшка не поїде на бал).

Може постати цілком закономірне питання: хіба може авторитарна держава характеризуватися наявністю верховенства права? Загальна відповідь – ні. Однак, існують деякі унікальні приклади (Сінгапур), де існує верховенство права. Крім того, сильна авторитарна держава може бути навіть більш ефективною у деяких аспектах впровадження верховенства права, ніж слабка демократична держава. Наприклад, Білорусь набагато успішніша у боротьбі з корупцією, ніж Україна.

Збройний конфлікт. Збройний конфлікт завжди є випробуванням для верховенства права. Протягом конфліктів можуть прийматися нетипові закони, створюватися екстраординарні державні органи (трибунали). Яскравим прикладом такої «екстраординарності» є заборона виплат пенсій та соціальної допомоги особам, що проживають на окупованій території (всупереч існуючому рішенню ЄСПЧ). Крім того, зростає загальний рівень державного свавілля, особливо на тих частинах держави, де конфлікт існує у найгострішому прояві.

ТЕМА 3. ТОЛЕРАНТНІСТЬ І ЄВРОПЕЙСЬКІ ПРАВОВІ ЦІННОСТІ

1. *Толерантність і терпимість як юридичні категорії. Суспільства, засновані на толерантності.* (Виникнення ідеї толерантності. Терпимість і толерантність як юридичні категорії. Чи є толерантність правовою цінністю? Переваги суспільств, заснованих на толерантності).

2. *Вимоги толерантності.* (Вимоги, що впливають з толерантності. Права меншин як об'єкт правового захисту. Зобов'язання держави, які впливають з толерантності: повага, захист, забезпечення прав).

3. *Недискримінація.* (Формальна і фактична рівність у праві. Межі правового впливу на суспільні відносини задля забезпечення фактичної рівності. Ідея позитивних дій держави задля забезпечення фактичної рівності.)

4. *Толерантність і демократія.* Чи може більшість вирішувати питання життя меншості.

5. *Суспільна мораль і толерантність.* Обов'язок держави захищати суспільну мораль і етична автономія осіб, які належать до меншості. Культурна багатоманітність.

§ 1. Толерантність і терпимість як юридичні категорії. Суспільства, засновані на толерантності (Виникнення ідеї толерантності. Терпимість і толерантність як юридичні категорії. Чи є толерантність правовою цінністю? Переваги суспільств, заснованих на толерантності)

Терміни толерантність та терпимість (і відповідно, їх антоніми – інтолерантність і нетерпимість) можуть характеризуватися близькими, але не тотожними властивостями, а іноді навіть далекими за змістом.

Одним з найрозповсюджених визначень толерантності є її розуміння як терпимості до інакшого, іншого, чужого за умови відсутності ворожого чи негативного ставлення до цього «іншого».

Тобто, толерантністю є якість людини, що характеризує її ставлення до іншої людини як рівнодостоїнної особистості і виражається у відсутності чи свідомому пригніченні почуття неприйнятності останньої, викликаного тими чи іншими відмінностями.

Відповідно до ст. 1 Декларації принципів толерантності, толерантність презюмує, що кожен є вільним дотримуватися своїх переконань і визнає таке ж право за іншими.

Отфрід Гьофе визначає толерантність на її базовому рівні як добровільне визнання плюралізму, яке, в свою чергу полягає у готовності додержуватись діючих законів і належить до умов цивілізованого поводження один з одним. При цьому умовою можливості плюралістичної демократії є не лише пасивна толерантність, а й активна: як здатність та готовність дистанціюватись від своїх найглибших переконань, обговорювати їх чи навіть відмовитись від них (як наслідок впливу переконливих аргументів). Але, така активність є виключно очікуваною і в жодному випадку не може бути примусовою.

Історично виникнення та розвиток ідей толерантності чи терпимості проходили наступним шляхом.

С. І. Максимов проводить аналогію толерантності з належним Античності спосіб мислення скептиків шляхом утвердження про недосяжність повного та істинного знання про світ з однієї сторони, та стоїків, які вимагали бути побажливими до чужих оман. Автор зазначає, що для розуміння феномена толерантності слід звернутися до її джерел, що беруть свій початок з ситуації гострих світоглядних конфліктів у західній Європі XVI–XVII в.в., які мали наслідком криваві релігійні війни.

Так, дійсно, ще у середньовічній Європі в одному суспільстві була можливість співіснування не співпадаючих один з одним кодексів моралі. Крім того, саме цей історичний період фактично є полігоном боротьби єдності та багатоманіття. Саме конкуруючі сторони, заради унеможливлення повного самовинищення засвоювали цінності, принаймні, мінімальної самоповаги, терпимості.

Однак, першочергово, неприєднання до суспільної думки ототожнювалися у середньовіччі з ганьбою. Від більш ліберальних підходів в ті часи відмежовувались ідеєю якісної більшості. На думку теологів XIII століття, людська природа схильна до розбіжностей, але ця якість є наслідком від першородного гріху.

Терпимість до багатоманіття (як політична норма чи правовий принцип) стає предметом дискусій значно пізніше. Прийнято вважати, що початок співіснуванню відмінних одна від іншої ідей поклав саме Модерн. Пізніше авторитарні чи тоталітарні режими суттєво стримували ідеї багатоманітності та терпимості. Лише в деяких найбільш розвинених демократіях першої половини XX ст. такі ідеї могли скористатися захистом державно-правових гарантій. Фактично прикладами таких країн можна навести виключно Великобританію та США. У 1941 р. Е. Фостер прогнозував, що у післявоєнному світі терпимість може стати новим категоричним імперативом. Однак, після Другої світової війни нова хвиля демократизації вимагала суттєвого посилення ідей терпимості та визнання плюралізму. Наприкінці 20 сторіччя країни радянського блоку почали втрачати свій суспільний консенсус, а в західних країнах ще до падіння берлінської стіни виникли тисячі угруповань людей з різними (часто-густо – протирічними) думками. Як наслідок цього регіоналізація культур розвивалася не зважаючи на одночасний розвиток глобалізації. Щодо таких процесів С. Хантінгтон зауважив, що до кінця XX сторіччя децентралізація стала актуальною політичною ідеєю «від Каліфорнії до Києва».

В СРСР толерантність багато у чому сформована на основі багатоманіття дисидентської практики. Беручи початок з зібрань «клубов самодетельной песни» (КСП), іншодумство продовжувалося потім в акціях громадського непідкорення чи відкритого протесту. (Приклад акції А. Есеніна-Вольшна «Уважайте советскую Конституцию»). Як наслідок – організатор був відправлений до лагерів, ссилки чи психіатричних лікарень, а після – висланий з СРСР).

В Україні у 60–70 роки XX ст. представниками «інших думок», прихильниками ідей плюралізму та багатоманіття правозахисники А. Тихий, Ю. Литвин, В. Романюк, В. Стус, В. Марченко,

члени Української Гельсинської групи та інші. На думку Ю. Литвина, іншодумство в Україні має глибинні революційно-демократичні та ліберальні традиції, любов до свободи та демократизм є характерними властивостями українців».

Так чи інакше, на думку П. Фейерабенда, навіть у критично налаштованій по відношенню до миру науці толерантність та ідеї багатоманіття поступово прийшли на зміну ідеям «єдиної вірної думки».

М. Мід зауважує, що у політичній сфері життя людства виключно «залізні» чи «бамбукові» занавіси дозволяють і по сьогоднішній день зберігати монолітність.

Ю. Хабермас також підтримує такі думки, кажучи, що сучасний західний світ «нахилився» в сторону толерантності, в якому підпорядкування особистості колективу поступилося місцем багатоманітності індивідуальних життєвих проєктів.

В. Речицький, аналізуючи розвиток ідей толерантності з плином часу, приходять до висновку, що толерантність є скоріш надбаною якістю, аніж вродженою.

На думку Н. Раданович, саме розуміння ідей свободи у Дигестах Юстиніана, Французській Декларації прав людини і громадянина 1789 р., працях Ж.-Ж. Руссо, Г. Еллінека, Дж. Локка та ін. свідчить про безперервну взаємопов'язаність толерантності і свободи та передумов їх правового гарантування.

Класичними апостолами терпимості прийнято вважати Е. Роттердамського та Д. Локка. Крім того, достатньо відомими є ідеї толерантності Н. Кузанського, М. Фичино, Т. Мора, М. Монтеня, Гете.

З точки зору права, толерантність, так само як і соціальна ідентичність, мають мало спільного з юридичною логікою, орієнтованою на ідеї формальної рівності. Таким чином, коли йдеться про толерантність і право, ми опиняємося перед складним вибором: залишити толерантність моральному дискурсу, долучаючи її до юридичного світу як додатковий регулятор суспільних відносин (елемент природного права), або ж надати толерантності нормативної сили, включити її до права на основі нової логіки правового розвитку, зорієнтованої на примирення і компроміс.

Перед тим, як давати відповідь на питання «Чи є толерантність цінністю?» слід зауважити про існуючі два підходи до розуміння терміна «цінність»: цінність як благо (досягнення яких є метою, ціллю) та цінність як засіб (що використовується як інструмент досягнення перших).

На сьогодні толерантність вже традиційно сприймається як одна з цінностей європейського стилю правового мислення. У вітчизняній правовій науці толерантність також розглядається не тільки як цінність, якій надано правове значення (цінність-ціль), а й цінність, яка є правовою відповідно до змісту (цінність-засіб).

Однак питання щодо статусу толерантності як цінності в праві є набагато складнішим. При цьому постає щонайменше кілька складних проблем. Перша з них пов'язана з питанням про те наскільки взагалі толерантність може набувати юридичного значення? Тобто, толерантність повинна мати певну якість, відповідати певним критеріям, що дозволяла б оцінювати її з точки зору права.. Друга проблема полягає в тому, що якщо припустити чи довести наявність характеру цінності у толерантності, то слід дати відповідь на питання «Наскільки толерантність може гарантуватися й забезпечуватися правом?

Якщо давати відповідь на перше питання, слід розглянути толерантність у зв'язку з суміжними поняттями. Як зазначалося нами раніше, толерантність є пов'язаною з принципом рівності. Однак толерантність іде далі за формальну рівність, адже, за відомим висловом А. де Токвіля, привабливість рівності в тому, що вона надає низку благ, не вимагаючи від людини жодних зусиль. Водночас толерантність завжди передбачає протиставлення себе та Іншого в пошуках відповіді на те, чи визнавати взагалі інакшість та право Іншого бути Іншим.

Таким чином, толерантність, принаймні на інтелектуальному рівні, є активною дією. Визнання права Іншого на те, що він може бути іншим, не є пасивним примиренням, ігноруванням чи індиферентністю до цієї інакшості.

Науковці визначають сміх, іронію та самоіронію важливими елементами в осягненні толерантності та боротьбі зі страхом (страхом до іншого).

На перший погляд може виникати питання: «Як з зазначеними категоріями (сміх, іронія, самоіронія, страх) корелює право»? Певно, відповідь на це питання є такою: право і толерантність апелюють до спільних культурних основ. В основі такої культури, де право і толерантність взаємно зумовлюють один одного, має лежати повага та іронія. Щойно суспільство втрачає можливість сміятися над собою, встановлює табу на самоіронію, воно втрачає повагу до іншого – тобто не є толерантним. Прикладом ситуації, коли заборона іронії спричиняє обмеження толерантності, є кримінальна відповідальність за так звану образу почуттів віруючих (приклад з підпалюванням цигарки у церкві, кліп Д. Поперечного «Поп-культура»), оскільки це обмежує релігійну свободу за рахунок унеможливлення релігійної іронії (саме того, що свого часу дало суттєвий поштовх Реформації).

Таким чином, відповідаючи на поставлене раніше питання «Чи набуває толерантність юридичного значення?» ми приходимо висновку, що субстантивний зв'язок права і толерантності проявляється в культурі поваги та (само)іронії.

Розглянемо детальніше питання про обсяги гарантування та забезпечення толерантності правом.

Правом на сьогодні не вироблено суто юридичних механізмів, які могли б забезпечити толерантність за рахунок внутрішньо раціональної логіки.

Мабуть, саме через це на сьогодні дискурс толерантності в праві має частіше політичне чи моральне забарвлення, ніж правове. Саме тому будь-яка згадка толерантності в правовому контексті часто-густо інакше апелює до цих двох сфер функціонування суспільства.

Таким чином, існує точка зору, що субстантивний зв'язок права і толерантності не набуває свого продовження у вигляді формального зв'язку. Своєю чергою це також дозволяє поставити під сумнів те, що толерантність є правовою цінністю, тобто складовою правової раціональності.

Ми не можемо повністю погодитися повністю з такою думкою, і як аргумент «проти» наведемо приклад судового рішення, в котрому зв'язок права і толерантності набуває формального

зв'язку – рішення Верховного суду США у справі «про одностатеві шлюби». Ідея толерантності у зазначеному рішенні «червоною ниткою» пронизує різного роду суспільні відносини, (що склалися під час спільного життя одностатевих пар та були відібрані судом як приклади) та поєднує їх у виробленні конкретної правової позиції суду (надаючи у такий спосіб формального зв'язку толерантності і праву).

Толерантність та ідеї плюралізму у сьогоденному світі існують у різних проявах, що не заперечує їх існування, а виключно підтверджує їх реальність. Так, наприклад, конфесіально єдина Франція характеризується політичним плюралізмом, в той час як в США ситуація фактично дзеркально відображена. Стосовно Європи загалом то тут зв'язок між політичною та релігійною терпимістю вважається давно доведеним, а баланс, що виник як наслідок їх взаємодії вважається конституційною цінністю.

§ 2. Вимоги толерантності (*Вимоги, що впливають з толерантності. Права меншин як об'єкт правового захисту. Зобов'язання держави, які впливають з толерантності: повага, захист, забезпечення прав*)

Само визначення толерантності (як здатність особи до терпимості (чого-небудь, кого-небудь, по відношенню до кого-небудь, чого-небудь) за умови власного внутрішнього непогодження з цінністю, по відношенню до якої здійснюється терпимість) містить в собі внутрішню суперечку: необхідність терпимості за умови власного внутрішнього непогодження.

Так само і правозастосовча практика в контексті толерантності характеризуються особливою специфікою – оскільки вимагає від осіб (в першу чергу – від представників державної влади) належного поведіння не зважаючи на власні внутрішні переконання. Саме тому, основною вимогою толерантності є захист прав меншин.

Меншиною є така група населення, що мешкає на території конкретної держави, що перебуває у фактичній меншості (становлять менше 50%) по відношенню до загальній кількості

населення відповідно до певного критерію (походження, віросповідання, сексуальної орієнтації, гендерної ідентичності, майнового стану, етносу тощо).

Перебуваючи у стані меншості такі групи осіб не тільки можуть зазнавати порушень своїх прав, а не мати можливості повним обсягом реалізовувати право на захист своїх прав (в умовах оточуючої відмінної більшості); саме тому права таких осіб являють собою об'єкт підвищеного правового захисту.

Основоположними обов'язками держави у сфері захисту прав людини, що випливають з толерантності є: повага, захист та забезпечення прав.

Зобов'язання держави поважати прав полягає в неможливості порушення державними органами, підприємствами, установами прав таких осіб при виконанні своїх обов'язків.

Зобов'язання держави захищати права полягає у захисті від протиправного втручання у процес реалізації прав, припиненні таких порушень, притягнення винних осіб до відповідного виду відповідальності, правовідновлення порушеного права (встановлення належної компенсації).

Зобов'язання держави забезпечувати здійснення прав полягає в необхідності здійснення державою активних дій з метою підвищення рівня та обсягів реалізації прав (насамперед мова йде про законотворчу практику щодо регламентації таких прав, правозастосовчу (судову) щодо захисту прав таких осіб тощо).

Крім того, існує класифікація зобов'язань держави у сфері прав людини, за якою виокремлюються позитивні та негативні обов'язки.

Так, негативними обов'язками держави є необхідність утримання її представників від будь-яких дій, що спрямовані на порушення або незаконне обмеження прав.

Під позитивними обов'язками держави у сфері прав людини розуміється необхідність активного застосування представниками державної влади всіх необхідних засобів захисту прав людини.

§ 3. Недискримінація (Формальна і фактична рівність у праві. Межі правового впливу на суспільні відносини задля забезпечення фактичної рівності. Ідея позитивних дій держави задля забезпечення фактичної рівності)

БАЗОВЕ ПОНЯТТЯ: Рівність – основоположний принцип права, який поєднує в собі вимоги формальної та фактичної (реальної) рівності. Принцип вимагає поводитись в однакових випадках однаковим чином, а у відмінних випадках – відмінним. (Г. О. Христова.) У філософсько-правовому розумінні рівність розглядається як соціально-правова цінність щодо наділення усіх членів суспільства однаковим правовим статусом. (О. В. Грищук)

Так, формальна рівність у праві реалізується за допомогою 4-х пов'язаних між собою загальних принципів:

- рівність перед законом;
- рівність перед судом;
- рівність прав і свобод людини і громадянина;
- рівність обов'язків людини і громадянина.

Принцип рівності перед законом був встановлений уперше у давньоримському праві. На сьогодні закріплений ст. 6 Декларації прав людини і громадянина 1789; ст. 7 Загальної декларації прав людини; ст. 24 Конституції України.

Крім того, Загальна декларація прав людини зазначає про рівний захист за законом, тому, з цього можемо зробити висновок, що принцип рівності перед законом має своє логічне продовження у принципі рівності перед судом.

Принцип рівності прав і свобод людини і громадянина закріплено у ст. 1, 2 Загальної декларації прав людини, ст. 21, 24 Конституції України.

Принцип рівності обов'язків людини і громадянина чинним національним законодавством не встановлений, але в науці є думка, що він може бути виведений зі змісту ст. 24 Конституції України.

У свою чергу, фактична рівність, повинна реалізовуватися у праві шляхом дотримання 2-х основних принципів:

- диференціація правового регулювання;
- позитивна дискримінація.

Особливого значення для реалізації принципу рівності є недискримінація.

Недискримінація – заборона необґрунтованого відмінного ставлення (встановлення відмінностей, винятків, обмежень чи переваг) до осіб, які перебувають в однаковій ситуації, чи однакового підходу до осіб, які перебувають у різних ситуаціях. Право на захист від дискримінації є одним із фундаментальних прав людини, яке визнане міжнародним правом і має бути забезпечене сучасними державами. (*О. Р. Дашковська.*)

Також, недискримінація розглядається як принцип та визнається у праві Ради Європи.

Наслідками недискримінації є обмеження або унеможливлення в користуванні чи здійсненні прав і свобод усіма людьми на рівних підставах. Саме тому заборона дискримінації розглядається як один із шляхів забезпечення принципу рівності.

На нормативному рівні дискримінація забороняється, в першу чергу, Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. Так, ст. 14 встановлює заборону дискримінації за будь-якою ознакою такої особи при користуванні визнаними в ній правами та свободами. Однак, слід зазначити, що захист від дискримінації, передбачений цією статтею є не повним, оскільки розповсюджується тільки на ті права і обов'язки, що передбачені Конвенцією.

Саме високий рівень реалізації принципу недискримінації в юридичних практиках і інституціях є основним показником, що свідчить про реальну наявність у конкретній правовій системі справедливого балансу між вимогами формальної та юридичної рівності, про які ми говорили на початку цього питання.

Так, відповідно до ідеї позитивних дій держави для забезпечення фактичної остання може вчиняти спеціальні дії для забезпечення, наприклад, представництва на виборних посадах груп населення, які тривалий час були фактично обмежені у реалізації пасивного виборчого права. Прикладом таких дій є гендерні квоти у партійних списках, коли встановлюється певний обов'язків відсоток представництва осіб однієї статі у списку кандидатів від партії, що бере участь у виборах. Мета такої квоти – вирівняти представле-

ність жінок і чоловіків як у парламенті та місцевих радах конкретно, так і загалом у політичному житті. Показовим є той факт, що за часи незалежності України кількість жінок-депутатів Верховної Ради України не перевищувала 12 відсотків).

§ 4. Толерантність і демократія. Чи може більшість вирішувати питання життя меншості

На початку цього питання слід навести думку Д. Мережковського, відповідно до якої всю історію людства «червоною ниткою» пронизує лінія боротьби особистості – з суспільством, одного – зі всіма.

Демократична держава – така держава, в якій відбуваються чесні й вільні вибору, внаслідок яких формується і функціонує відповідальний перед населенням уряд, що має на меті гарантування і захист прав людини. (*Д.О. Вовк*)

Для забезпечення реального стабільного функціонування демократичної держави необхідна постійна практична реалізація таких її елементів:

- загальне активне виборче право усіх дорослих громадян;
- загальне пасивне виборче право у вигляді доступу громадян до виборних посад в апараті публічної влади;
- політичний плюралізм (представленість у публічному просторі всіх поглядів стосовно розвитку суспільства і держави, вирішення проблем внутрішньої і зовнішньої політики);
- свобода слова і преси (можливість вільно поширювати свої погляди);
- світськість держави (неможливість офіційного підтримання та захисту державою певної релігії).

Різними вченими проводився аналіз співіснування демократії та толерантності, серед них: Ч. Тейлор, Ю. Габермас, М. Уоцлер, Дж. Роулз, У. Кімліка та ін.

Наприклад, в концепції «дорадчої демократії» Ю. Габермаса, ключову роль відіграє солідарність, яка передбачає взаємну кооперацію представників різних (відмінних) груп осіб на основі конструктивної взаємодії.

Також в науці існує точка зору про те, що основною проблемою в контексті існування толерантності в умовах демократичного суспільств є погодження прав окремо взятого індивіда та прав різних меншин (етнічних, релігійних, тощо), оскільки, далеко не всі, наприклад, релігійні традиції відповідають сьогоденним вимогам прав людини.

Заради запобігання таких протиріч, на думку Ю. Габермаса, сучасна конституційна демократія не може формуватися на основі єдиної для всього населення держави мовної чи релігійної ознаки, ознаки походження тощо. В межах такої універсальної системи можуть об'єднуватися особи будь-якої приналежності за будь-яким критерієм.

Вважається, що загальним підсумком таких досліджень є визнання толерантності як невід'ємним елементом сучасної демократії, показником рівню розвиненості суспільства в межах такої демократії.

На думку Р. Дворкіна, «Навіть у найвитонченішій формі вердикт більшості голосів не вирішує проблему. Завжди існує меншість, і залишається питання: як примус сумістити з її гідністю?»

§ 5. Суспільна мораль і толерантність

На думку К. Ясперса, здатність до терпимості частіш за все належить індивідам, котрі характеризуються аристократичним складом розуму. Яскравим прикладом такої особистості для нього є Солон. Суттєво менший ступень терпимості належить представникам середнього класу, котрі традиційно впевнені у власній правоті та у хибності думок інших. На думку автора, терпимість фактично повністю відсутня у осіб плебейського насильницького типу, здатних «виключно наносити удари».

Як зазначає С. Бовуар, кризь призму біології виправдання терпимості пов'язано з визнанням людьми того факту, що їм не слід ігнорувати чи заперечувати ірраціональну частину власної особистості (навіть якщо раніше часто-густо її існування заперечувалося індивідом).

Толерантного відношення до себе вимагають також і прояви творчого чи бунтарського духу. На думку І. Канта, природна нерівність людей, багатоманіття людських доль є неухильними супутниками морального та матеріального прогресу. У цьому сенсі тиск на іншодумство не просто не є ефективним, а є регресивним та протиречить природі людського духу. Близьку за змістом думку наводить М. Шлемкевич, що до героя чи революціонера закон не застосований у повному обсязі його суворості. Аналогічно, на думку Ф. Ніцше, старанна, середньо амбітна людина є не героєм, а ідеальним рабом майбутнього.

З точки зору етики, терпимість є фундаментально корисною властивістю людської особистості, що протистойть груповому нарцисизму.

На сьогодні є підстави вважати, що під час розвитку демократичних держав, балансування між свободою та не свободою, толерантністю та ксенофобією може бути долею ще багатьох поколінь. Щонайменше, конкретні властивості такого протистояння чітко проявляються на сьогодні. Що стосується більш широкого історичного узагальнення, то у писаній історії людства еретики завжди скоріш зазнавали скоріш співчуття населення, аніж отримували реальну автономію чи свободу. Так, Аристотель радив політикам час від часу позбавлятися від видатних особистостей, та ця порада на сьогодні і до сих пір актуальна.

ТЕМА 4. МІЖНАРОДНЕ І НАЦІОНАЛЬНЕ ПРАВО У СФЕРІ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ТОЛЕРАНТНОСТІ

1. *Акти Організації Об'єднаних Націй*. (Декларація про ліквідацію усіх форм нетерпимості і дискримінації на основі релігії 1981 р. Декларація про принципи толерантності ЮНЕСКО 1995 р.).

2. *Акти Ради Європи у сфері толерантності і протидії насильницькому екстремізму*. (Європейська комісія проти расизму і нетолерантності).

3. *Прецедентна практика Європейського суду з прав людини у сфері толерантності*.

4. *Європейська Рада Толерантності і Примирення (ЄРТП)*. Модельний Національний закон ЄРТП про просування толерантності.

5. *Регулювання толерантності в Україні*. Конституція України і толерантність. Зв'язок толерантності й інших конституційних цінностей. Практика Конституційного Суду України. Національна стратегія у сфері прав людини.

§ 1. Акти Організації Об'єднаних Націй (*Декларація про ліквідацію усіх форм нетерпимості і дискримінації на основі релігії 1981 р. Декларація про принципи толерантності ЮНЕСКО 1995 р.*).

Декларація про ліквідацію усіх форм нетерпимості та дискримінації на основі релігії чи переконань прийнята Генеральною Асамблеєю ООН 25 листопада 1981 р., складається зі вступу та 8 статей.

Акт прийнятий на основі Загальної декларації прав людини та міжнародних пактів про права людини.

Акт зазначає, що релігія чи упередження є для кожного, хто їх притримується, одним з основних елементів його розуміння життя. Саме тому свободу релігії чи переконань слід повноцінно гарантувати.

Пункт 1 статті 1 встановлює право кожного на свободу думки, совісті та релігії.

Водночас, пункт 3 статті 1 встановлює можливість обмеження такого в цілях охорони громадської безпеки, порядку, здоров'я, моралі, прав інших осіб.

Пункт 1 статті 2 встановлює заборону дискримінації на основі релігії чи переконань з боку будь-якої держави, установ, груп осіб чи окремих осіб.

Пункт 2 статті 2 встановлює визначення терміна «нетерпимість та дискримінація на основі релігій чи переконань» як будь-яка відмінність, виключення, обмеження чи перевага, заснована на релігії чи переконаннях та маюча за мету чи наслідок винищення чи зменшення визнання, використання чи реалізації на основі рівності прав людини та основних свобод.

Стаття 3 надає негативну оцінку дискримінації людей на основі релігії чи переконань.

Стаття 4 встановлює обов'язок всіх держав щодо попередження та ліквідації дискримінації на основі релігії чи переконань.

Стаття 5 присвячена необхідності виховання дітей в дусі розуміння та дружби між народами та обов'язку батьків щодо такого виховання.

Стаття 6 детально розкриває складові права людини на свободу релігії та відносить до них:

- право на відправлення культів чи проведення зібрань, утримання місць для цього;
- право на створення благодійних чи гуманітарних установ;
- право на придбання, вироблення та використання необхідних предметів та матеріалів, пов'язаних з релігійними обрядами та переконаннями;
- право писати, видавати та розповсюджувати відповідні публікації;
- викладати щодо питань релігії чи переконань;

- право просити та отримувати від осіб чи організацій добровільну фінансову чи іншу допомогу;
- право обрання чи призначення відповідних керівників відповідно до потреб та норм певної релігії чи переконання;
- дотримуватися днів відпочинку та святкувати свята, відправляти обряди у відповідності до визначених приписами релігії та переконань;
- встановлювати та підтримувати зв'язки з окремими особами та общинами в галузі релігії та переконань на національному та міжнародному рівнях.

Стаття 7 наголошує на необхідності правильного закріплення прав і свобод, затверджених в Декларації, актами національного законодавства.

Стаття 8 зазначає на зв'язку прав, затверджених цією Декларацією з Загальною декларацією прав людини та міжнародними пактами про права людини. Встановлюється неможливість тлумачення будь-якої норми Декларації в контексті обмеження чи відхилення від будь-якого права в його розумінні Загальною декларацією прав людини та міжнародними пактами про права людини.

Декларація про принципи толерантності ЮНЕСКО прийнята 16 листопада 1995 р., складається з Преамбули та 6 статей.

Стаття 1 присвячена розумінню авторами термінів «терпимість» та «виокремленню його додаткових характеристик. Стаття 2 описує необхідність та вимоги для державної регламентації ідей терпимості, важливість ратифікації існуючих міжнародних конвенцій про права людини, беззаперечність визнання у суспільстві культурного плюралізму людського суспільства; надає визначення терміну «нетерпимість». Стаття 3 присвячена опису соціальних аспектів терпимості, її значення в сьогоденному світі. Стаття 4 присвячена аспекту виховання як найбільш ефективного засобу попередження нетерпимості, в тому числі, приділення уваги науковим дослідженням в галузі соціальних наук та виховання у дусі терпимості, прав людини та запобігання насильству.

Стаття 5 та 6 акту мають максимально декларативний характер. Стаття 5 присвячена готовності ЮНЕСКО співпрацювати

в галузі освіти, науки, культури та комунікації, в той час як стаття 6 урочисто проголошує 16 листопада днем, присвяченим терпимості.

§ 2. Акти Ради Європи у сфері толерантності і протидії насильницькому екстремізму (Європейська комісія проти расизму і нетолерантності)

Європейська комісія проти расизму і толерантності є колегіальним органом Ради Європи щодо моніторингу расизму, ксенофобії, антисемітизму та інших видів нетерпимості з точки зору необхідності захисту прав людини в контексті ЄКПЛ. ЄКРНТ аналізує національне законодавство країни та правозастосовчу практику, періодично звітує щодо практики боротьби з расизмом та нетерпимістю в країнах РА, приймає загальні рекомендації та розповсюджує досвід ефективної боротьби з расизмом та нетерпимістю.

ЄКРНТ шість разів звітувала про стан боротьби з расизмом та нетерпимістю в Україні у 1999, 2002, 2008, 2012, 2015 та 2017 роках.

Звіти зазвичай структурно поділяються на загальну та особливу частину.

Загальна частина є типовою для всіх країн та містить результати моніторингу по таких галузях:

- наявність законодавства про заборону расизму та расової дискримінації (кримінальне, цивільне та адміністративне право, діяльність національних спеціалізованих органів);
- мова ненависті (загальні дані, екстремістські угруповання, мова ненависті в ЗМІ та Інтернеті, реакція органів влади);
- насильство на ґрунті расизму та гомо/трансфобії;
- політика інтеграції (історичні релігійні, етнічні, релігійні та мовні меншини; особи, що не є громадянами)

До особливої частини зазвичай відносять конкретні проблемні питання, гостро актуальні саме у державі, аналізу котрої присвячений звіт. Серед них у звіті по Україні за 2017 рік зазначені:

- стан виконання рекомендацій за минулою доповіддю;
- інтеграція вимушених внутрішніх переселенців (ВВП);

– політика протидії дискримінації та нетерпимості до ЛГБТІ-осіб (загальні дані, проблеми законодавчого характеру, сприяння толерантності та протидія дискримінації).

Наприкінці кожного звіту міститься перелік рекомендацій до уряду країни, якій присвячений звіт.

§ 3. Прецедентна практика Європейського суду з прав людини у сфері толерантності¹

Прецедентна практика ЄСПЧ у сфері толерантності є достатньо розвиненою. Наведемо приклади таких справ.

- у галузі розпалювання ворожнечі за расовою ознакою:
 - Aksu проти Турції (скарги №4149/04 та 41029/04);
 - Feret проти Бельгії (скарга №15615/07);
 - Leroy проти Франції (скарга №31609/03);
 - Jeslid проти Данії (скарга №15890/89);
 - Glimmerveen и Haqenbeek проти Нідерландів (скарги №8348/78 та №8406/78);
- у галузі щодо розпалювання ворожнечі за ознакою сексуальної орієнтації:
 - Vejdeland та інші проти Швеції (скарга №1813/07);
 - у галузі щодо розпалювання релігійної ненависті:
 - Павло Іванов проти Росії (скарга №35222/04);
 - Norwood проти Сполученого Королівства (скарга № 23131/03);
 - Gunduz проти Туреччини (скарга №35071/97);
 - W.P. та інші проти Польщі (скарга №42264/98);
 - Hizb Ut-Tahrir та інші проти Німеччини (скарга №31098/08);
 - у галузі щодо висловів, заснованих на тоталітарній доктрині:
 - Refah Partisi (The Welfare Party) та інші проти Туреччини (скарги №41340/98, №41342/98, №41343/98, №41344/98);

¹ Для цілей лекції доцільно або вибрати 3-4 базових справи ЄСПЛ і детально їх охарактеризувати, або зробити загальний огляд, надавши аспірантам перелік справ для подальшого опрацювання тез лекції.

- Communist Party of Germany проти Федеративної республіки Німеччина (скарга №250/57);
- В.Н.; М.В.; Н.Р.; G.K.; проти Австрії (скарга №12774/87);
- Medya FM Reha Radyo ve Iletisim Hizmetleri A.S. проти Туреччини (скарга №32842/02);
- у галузі антиконституційних виступів/розпалювання національної ворожнечі:
 - Beleri та інші проти Албанії (скарга №39468/09);
 - Dink проти Туреччини (скарги №2668/08, №6102/08, №30079/08, №7072/09, №7124/09);
 - Association of Citizens “Radko” & Paunkovski проти бувшої Югославської Республіки Македонія (скарга #74651/01);
 - Surek проти Туреччини (№1), (скарга №26682/95).

Розглянемо докладніше декілька з них.

Aksu проти Турції (скарги №4149/04 та 41029/04, розпалювання ворожнечі за расовою ознакою). Громадянин Аксу, циган за походженням, стверджував, що в трьох виданнях (книга про циган та два словарі), що фінансуються державою містяться формулювання, що є антициганськими.

Суд не знайшов порушень ст. 14 (заборона дискримінації) (оскільки громадянин Аксу не надав матеріалів у справі, що підтвердили би дискримінаційні наміри таких публікацій) та не виявив порушень ст.8 (право на повагу до приватного та сімейного життя). Але Суд відзначив, що бажано помітити у словарі друге тлумачення терміна «цигане» як «образливе», а не як метафоричне.

Feret проти Бельгії (скарга №15615/07, розпалювання ворожнечі за расовою ознакою). Деніель Фере був членом парламенту Бельгії та головою політичної партії Бельгії «Національний фронт». Під час передвиборчої кампанії були розповсюджені листівки, що містили такі лозунги: «Виступайте проти ісламізації Бельгії», «Зупиніть ганебну політику інтеграції» та «Відправте додому працівників-неєвропейців». Громадянин Фере був засуджений за провокацію расової дискримінації з санкцією у вигляді обов'язкових робіт. Йому також було заборонено протягом 10 років бути депутатом у парламенті. Заявник подав скаргу щодо порушення його права на свободу самовираження.

Суд прийшов до висновку, що коментарі громадянина Фере беззаперечно погрожували викликати почуття недовіри, заперечення чи навіть ненависті до іноземців, особливо серед менш освічених груп населення. Його погляди, розповсюджені в контексті виборів, мали підвищений резонанс та були рівнозначні провокації расової ненависті. Осудження заявника є виправданим в інтересах попередження заворушень, а також захисту прав інших осіб, а саме членів іммігрантської спільноти. Суд постановив, що вимоги ст. 10 порушені не були.

Norwood проти Сполученого Королівства (скарга № 23131/03, розпалювання ворожнечі за релігійною ознакою).

Марк Ентоні Норвуд закріпив на власному вікні плакат, наданий йому Британською національною партією, членом якої він являвся, на якому було зображені Башні-близнюки у вогні. Малюнок був супроводжений надписом: «Іслам – геть з Британії! Захистіть народ Британії». В наслідок чого був засуджений за відкриту ненависть до релігійної групи. Громадянин Норвуд крім того, стверджував, що було порушено його право на свободу вираження думок.

Суд зазначив, що такий випадок проти релігійної групи, що пов'язує таку групу в цілому з жорстоким терористичним актом не сумісний з цінностями, зазначеними та гарантованими Конвенцією, а саме: толерантністю, соціальним миром та відсутністю дискримінації, та що громадянин Норвуд не може вимагати захисту на основі ст. 10. Суд визнав скаргу неприпустимою.

Gunduz проти Туреччини (скарга №35071/97, розпалювання релігійної ненависті). Мюслімом Гюндюз оголосив себе членом ісламістської секти. Під час трансльованих пізно вночі телевізійних дебатів він достатньо критично висловився про демократію, називав сучасні нецерковні інститути «безбожними» та, критикуючи громадянські та демократичні принципи, від відкрито закликав до введення в країні законів шариату. Він був засуджений за відкритий заклик населення до ворожнечі та насильницьких дій по відношенню до осіб, що приналежать до інших релігій чи течій. Громадянин Гюндюз подав скаргу про порушення його права на свободу самовираження.

Суд відзначив, що громадянин Гюндюз представляв екстремістські ідеї своєї секти, котрі вже були відомі широкій громадськості, він активно брав участь у жвавому публічному обговоренні. Ці дебати, котрі виражали плюралізм думок, повинні були показати його секту та її неортодоксальні погляди, в тому числі, ідею про те, що демократичні цінності несумісні з концепцією ісламу. Тема була предметом широкого обговорення в турецьких ЗМІ та представляла собою широкий громадський інтерес. Суд прийшов до висновку, що виступ громадянина Гюндюза не слід розглядати як заклик до насильства чи як «мову ненависті», засновану на релігійній нетерпимості. Суд постановив, що було здійснено порушення ст. 10.

Vejdeland та інші проти Швеції (скарга № 1813/07, розпалювання ненависті за ознакою сексуальної орієнтації). У справі розглядалось засудження заявників за розповсюдження у старших класах середньої школи близько 100 листівок, котрі суд вважав гомофонними. Заявники розповсюджували листівки через організацію під назвою «Національна молодь», залишаючи листівки у шафах учнів. В листівках містилися ствердження, що гомосексуальність є «девіантною сексуальною схильністю» та «має руйнівний ефект для моральних основ суспільства», є причиною розповсюдження ВІЛу та СНІДу. Заявники зазначали, що вони не бажали образити гомосексуалістів як групу, а намагались покласти початок дискусії щодо об'єктивності освіти у шведських школах.

Суд встановив, що зазначені формулювання являють собою серйозні упереджені звинувачення, хоча і не містили закликів до насильства. ЄСПЧ підкреслив, що дискримінація, заснована на сексуальній орієнтації, є так само небезпечною, як і дискримінація, заснована на етнічній приналежності чи кольорі шкіри. Суд прийшов до висновку, що вимоги ст. 10 порушені не були, оскільки втручання у свободи самовираження заявників могло обґрунтовано розглядатися шведською владою як необхідне у демократичному суспільстві для захисту репутації та прав інших осіб.

§ 4. Європейська Рада Толерантності і Примирення (ЄРТП). *Модельний Національний закон ЄРТП про просування толерантності*

Європейська Рада Толерантності і Примирення є неурядовою організацією, основна діяльність якої полягає у моніторингу ситуації щодо рівня толерантності в Європі, підготовці практичних рекомендацій з покращення у галузі міжнаціональних практичних відносин та міжкультурних комунікацій.

До складу ЄРТП входять політичні та громадські діячі, вчені, лауреати Нобелівської премії та інші видатні особистості, що отримали визнання за свої успіхи в гуманітарній діяльності та укріпленню толерантності.

Президент ЄРТП – В’ячеслав Моше Кантор.

Перше засідання ЄРТП було проведено 7 жовтня 2008 р. у м. Париж.

Основним завданням ЄРТП є підготовка та підтримання ініціатив, що можуть впливати на закріплення толерантності в Європі та протидію усім формам расової, національної, релігійної та культурної дискримінації.

ЄРТП є одним з ініціаторів та організаторів міжнародної конференції «На шляху до примирення в Європі: досвід, методи, перспективи», що мала місце у Дубровниці, Хорватія 24-25 жовтня 2010 р. У заході взяли участі чинні на той час та минулі лідери європейських країн для того, щоб систематизувати європейський досвід в галузі примирення та запропонувати його балканським країнам.

У жовтні 2012 р. ЄРТП офіційно представив членам Європарламенту та представникам громадськості проект Модельного національного закону про розвиток толерантності.

Модельний Національний закон ЄРТП створений з метою його прийняття законодавчими органами європейських держав, складається зі вступу та 9 розділів. Текст закону складений у грудні 2011 р. у м. Хайдельберг, під егідою Європейської ради толерантності та примирення відповідною групою експертів.

Автори закону мотивують необхідність його прийняття наступними факторами (зазначені у вступі):

- повага до людської гідності заснована на визнанні багатоманаття людей та їх невід’ємного права бути різними;
- толерантність передбачає неупереджене відношення до незнайомих ідей та образу життя;
- концепція толерантності є протилежністю будь-якої форми дискримінації;
- толерантність відіграє важливу роль в забезпеченні ефективного співіснування різноманітних груп в межах єдиного суспільства;
- таке співіснування збагачує та скріплює структур суспільства, воно не повинно зачепляти основоположну ідентичність такого суспільства чи його спільні цінності, історію, прагнення та цілі;
- інтеграція в суспільстві не позначає асиміляцію;
- співіснування та співробітництво у демократичному суспільстві потребують від груп та окремих осіб взаємного відношення один до одного;
- повага до відмінних особливостей різноманітних груп не повинна заперечувати взаємні обов’язки, належні відповідальній громадянській позиції в демократичному та відкритому суспільстві в цілому.

Метою такого закону автори називають (зазначена у Розділі 2):

- розвиток толерантності у суспільстві без послаблення зв’язків, формуючих суспільство як єдине ціле;
- виховання толерантності між різноманітними суспільствами;
- викоренення злочинності на ґрунті ненависті;
- заперечення будь-яких проявів нетерпимості, заснованих на упередженнях чи фанатизмі;
- прийняття конкретних засобів боротьби з нетерпимістю, в т.ч. числі з метою виколення расизму, упереджень, визваних кольором шкіри, етнічною дискримінацією, релігійною нетерпимістю тощо.

Іншими розділами встановлюються гарантії прав (розділ 3), підстави обмеження прав (розділ 4), права мігрантів (розділ 5), вимоги реалізації закону урядом (розділ 6), регламентації кримінальних санкцій (розділ 7), регламентація галузі освіти в контексті толерантності (розділ 8), регламентація повноважень та вимог щодо ЗМІ в галузі толерантності (розділ 9).

§ 5. Регулювання толерантності в Україні. *Конституція України і толерантність. Зв'язок толерантності й інших конституційних цінностей. Практика Конституційного Суду України. Національна стратегія у сфері прав людини.*

Чинна КУ не містить прямого зазначення терміну «толерантність». Але, на думку вчених, вимога толерантності «впливає» з різних норм Основного закону України. Такими нормами є:

– ст. 1, (Україна є суверенна і незалежна, демократична, соціальна, правова держава);

– ст.3 (Людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю);

– ст. 15 (Суспільне життя в Україні ґрунтується на засадах політичної, економічної та ідеологічної багатоманітності); ст.21 (Усі люди є вільні і рівні у своїй гідності та правах. Права і свободи людини є невідчужуваними та непорушними);

– ст. 24 (Громадяни мають рівні конституційні права і свободи та є рівними перед законом. Не може бути привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками);

– ст. 26 (Іноземці та особи без громадянства, що перебувають в Україні на законних підставах, користуються тими самими правами і свободами, а також несуть такі самі обов'язки, як і громадяни України, за винятками, встановленими Конституцією, законами чи міжнародними договорами України);

– ст. 32 (Ніхто не може зазнавати втручання в його осо-

бисте і сімейне життя, крім випадків, передбачених Конституцією України);

– ст. 35 (Кожен має право на свободу світогляду і віросповідання. Це право включає свободу сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої, безперешкодно відправляти одноособово чи колективно релігійні культу і ритуальні обряди, вести релігійну діяльність)

– та ін.

Національна стратегія у сфері прав людини регламентована такими ми основними актами:

– Указ Президента України «Про затвердження національної стратегії у сфері прав людини» №501/2015

– Розпорядження КМУ від 23 листопада 2015 р. №1393-р «Про затвердження плану дій з реалізації Національної стратегії у сфері прав людини на період до 2020 року»;

– План заходів з реалізації Національної стратегії у сфері прав людини на період до 2020 року, затверджений Кабінетом Міністрів України від 23 листопада 2015 р. № 1393-р;

– Наказ Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини про затвердження Плану заходів з реалізації Національної стратегії у сфері прав людини на період до 2020 року;

– План заходів Уповноваженого щодо забезпечення реалізації Національної стратегії у сфері прав людини на період до 2020 року;

– тощо.

Затвердження Національної стратегії у сфері прав людини було зумовлено необхідністю вдосконалення діяльності держави щодо утвердження та забезпечення прав і свобод людини, створення дієвого механізму захисту в Україні прав і свобод людини, вирішення системних проблем у зазначеній сфері.

Метою реалізації Стратегії є забезпечення пріоритетності прав і свобод людини як головного чинника під час визначення державної політики, прийняття рішень органами державної влади та органами місцевого самоврядування.

Серед принципів Стратегії зазначені такі:

– відкритість і прозорість реалізації положень Стратегії;

- гарантування рівності та недискримінації у забезпеченні прав і свобод людини;
- конкретність, досяжність цілей та вимірюваність очікуваних результатів реалізації Стратегії;
- добросовісність при тлумаченні та реалізації Стратегії;
- планування розподілу фінансових та інших ресурсів, виходячи з необхідності досягнення цілей Стратегії;
- забезпечення своєчасного реагування на нові виклики.

Відповідно до Стратегії, системними проблемами у сфері протидії дискримінації недостатня узгодженість діяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування в цій сфері, неефективність правових механізмів притягнення до відповідальності за дискримінацію, відсутність інформаційно-просвітницької роботи для подолання стереотипів, упередженості і нетерпимості в суспільстві.

Очікуваними результатами дій, спрямованих на протидію дискримінації є:

- забезпечення комплексного та узгодженого законодавства у сфері запобігання та протидії дискримінації;
- реалізація програми щодо обізнаності громадян у сфері запобігання та протидії дискримінації;
- забезпечення безперешкодного доступу кожного до ефективних засобів правового захисту від дискримінації;
- дотримання культури поваги до різноманітності, вживання заходів щодо подолання у суспільстві стереотипів, що призводять до дискримінації
- тощо.

ТЕМА 5. ТОЛЕРАНТНІСТЬ І МОВА НЕНАВИСТІ

1. Поняття і межі свободи слова. Американський і європейський підходи до обмеження свободи слова.

2. Поняття “мови ненависті”.

3. Основні напрямки і цілі мови ненависті.

4. Рекомендація Ради Європи щодо “мови ненависті” 1997 р.

5. Практика Європейського суду з прав людини у сфері свободи слова і мови ненависті (Ербакан проти Туреччини, Фере проти Бельгії, М'бала М'бала проти Франції). Кейс “Шарлі Ебдо”: чи потрібне державне втручання?

6. Протидія мові ненависті: баланс між толерантністю і свободою слова.

§ 1. Поняття і межі свободи слова. Американський і європейський підходи до обмеження свободи слова

Свободою слова є право особи на вільне вираження думок (власних чи чужих) різними способами. До таких способів відносять: усну, письмову (в т.ч. – свободу друку та свободу ЗМІ).

Уперше саме нормативно-правовим актом право на свободу слова було проголошено Французькою декларацією прав людини і громадянина 1789р., відповідно до якої право свободного вираження думок є одним з найголовніших прав людини. Саме тому кожна людина має право вільно користуватися ним: висловлюватися, писати, друкувати, відповідаючи виключно за зловживанням таким правом у передбачених законом випадках. На сьогодні таке визначення покладено в основу багатьох міжнародних угод, що регулюють свободу слова.

Європейський підхід до обмеження свободи слова врегульований Європейською конвенцією про захист прав людини та основоположних свобод 1950 р. (ст.10), Загальною декларацією прав людини (ст.19), прецедентною практикою ЄСПЧ, Резолюцією Парламентської асамблеї Ради Європи 428 (1970) щодо Декларації про ЗМІ та права людини тощо.

В США свобода слова закріплена, у першу чергу, у першій поправці до Конституції, котра, крім того, встановлює право на свободу віросповідання, право на мирні збори та право на звернення до уряду.

З плином часу і розвитком суспільних відносин у правозастосовчій практиці Верховного суду США сформувався підхід до легального обмеження такого права.

До підстав обмеження такого конституційного права слід віднести:

- “fake news”, що можуть бути сприйняті читачами за істину;
- заклики до насильства;
- прямі образи осіб;
- протиправне використання прав інтелектуальної власності;
- неправдивість відомостей, зазначених у комерційній реалізації права на свободу слова (рекламі).

Якщо підсумовувати практику ЄСПЧ в таких справах, то суд загалом розуміє термін «необхідність» (говорячи про підставу обмеження свободи слова) як гостру потребу втручання в права особистості, тому обмеження, котрі накладає держава, повинні бути співрозмірні відповідним інтересам як особистості, так і суспільства загалом (співрозмірні законній меті).

Стаття 10 Конвенції встановлює право кожного на свободу вираження поглядів. Таке право складається зі свободи вільного дотримання своїх поглядів, передачу, одержання інформації без жодного державного втручання чи інших обмежень.

Так, наприклад, якщо свобода слова обмежується з метою захисту моральності населення, крім визначення мети обмеження, ціннісного змісту охоронюваного законом інтересу (моральності) повинна враховуватися також і мета існування свободи слова, її

ціннісний критерій. Таким чином, слід зробити висновок, що відбувається «зважування» цінностей, котрі забезпечені протиставленими правами людини.

Беззаперечно, градації цінностей індивіда та суспільства часто-густо не співпадають. Саме тому зазначені вище акти містять такі категорії обмежень:

– чітко визначені дії, пов'язані з реалізацією свободи слова, але такі, що виходять за її межі і, як наслідок, є забороненими (відкритий виступ, що зазиває до національної, расової чи релігійної ненависті, підбурювання до дискримінації, ворожнечі чи насильству);

– обмеження загального характеру, які не є чітко встановленими, що можуть по-різному тлумачитися в залежності від різних обставин суб'єктивного та об'єктивного характеру (захист моралі, громадського порядку, нормального стану відносин у галузі, поваги до прав і свобод інших осіб).

§ 2. Поняття «мови ненависті»

В науці існують різні підходи до визначення терміна «мова ненависті». Ми визначаємо «мову ненависті» як узагальнене визначення будь-яких форм публічного вираження гостро негативного ставлення до представників меншин.

Слід також зауважити, що усталеним в науці стало застосування саме терміна «мова ненависті», хоча, на нашу думку, більш точним перекладом з мови оригіналу терміна “hate speech” є саме «промова ненависті».

Нормативні акти також регламентують “hate speech”. Так, наприклад, ст. 19 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права встановлює право кожного на безперешкодне дотримання своїх поглядів, право на вільне вираження, обмежуючи такі права повагою до прав інших осіб, вимогами охорони державної безпеки, громадського порядку, повагою до норм моралі. Саме тому, ст. 20 цього акту зазначається, що будь-яка промова на користь національної, релігійної чи расової ненависті, яка є мотивуванням до дискримінації, нетерпимості чи насильства повинна бути заборонена законом.

Аналогічно, ч. 1. ст. Конвенції про захист прав та основоположних свобод людини встановлює право кожного на свободу вираження поглядів. Вже ч.2 цієї статті зауважує, що реалізація такого права може підлягати певним умовам, що встановлені в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності, захисту прав інших осіб тощо.

На підставі наведених норм приходимо висновку, що весь обсяг різновидів мови ненависті не охоплюється правом людини на вираження поглядів, правом на свободу слова.

Вважається, що класичне формулювання змісту мови ненависті надано у Рекомендації Комітету міністрів Ради Європи № 92 (20). Відповідно до неї, змістом “hate speech” є «всі форми вираження, які поширюють, розпалюють, підтримують або виправдовують расову ненависть, ксенофобію, антисемітизм та інші форми ненависті, викликані нетерпимістю, в тому числі нетерпимістю, що виявляється у формі агресивного націоналізму та етноцентризму, дискримінації та ворожості щодо меншин, іммігрантів та осіб, що за своїм походженням належать до іммігрантів».

§ 3. Основні напрямки і цілі мови ненависті

До основних напрямків слід віднести такі:

- публічні виступи, акції, демонстрації в публічних місцях (одиначні чи групові);
- виступи на радіо, телебаченні;
- публікація та розповсюдження «мови ненависті» у друкованій формі: газет, журналів, книг, брошур, листівок;
- “hate speech” в мережі Інтернет: публікації в соціальних мережах, YouTube, коментарі «диванних експертів» на сайтах офіційних Інтернет-представництв державних органів чи ЗМІ тощо;
- «мова ненависті» як складова художніх творів: кінематографу, пісень, живопису, карикатур, фотографії, спектаклів, п’єс, віршів, прози;
- як складова побутових розмов, спорів, суперечок (у чергах, під час дорожних заторів тощо).

До основних цілей “hate speech” слід віднести такі:

- порушення основних прав людини;
- розповсюдження, провокація, мотивація чи виправдовування ненависті, дискримінації чи ворожості до певної групи осіб;
- сприяння атмосфері нетерпимості;
- підвищення ймовірності атак проти певних груп осіб;
- проявлення агресії щодо людини чи групи осіб саме за ознакою статі, раси, етнічного, національного, культурного походження, віросповідання, сексуальної орієнтації, гендерної самоідентифікації, стану здоров’я тощо;
- створення стереотипів щодо соціальних груп чи конкретних їх представників;
- самовираження (автора «мови ненависті») через елементи заперечення принципу рівності всіх людей у гідності і правах.

§ 4. Рекомендація Ради Європи щодо «мови ненависті» 1997 р.

Рекомендація прийнята 30 жовтня 1997р., на основі Венської Декларації та Декларації про ЗМІ 1994 р.

Цілями декларації є:

- боротьба проти форм самовиразу, що розпалюють ненависть;
- необхідність визначення основоположних принципів для урядів щодо роботи по протистоянню таких форм самовиразу;
- боротьба проти таких форм самовиразу (особливо у ситуаціях, що характеризуються особливою напруженістю: війна чи інші форми збройних конфліктів).

Декларація встановлює 7 основоположних принципів:

- принцип особливої відповідальності за вислови (в першу чергу, перед представниками ЗМІ) уряду, інших органів державної влади, посадових осіб (національного, регіонального та локального рівнів) та їх представників;
- принцип погодження принципу свободи самовиразу з повагою людської гідності та захистом прав інших осіб в межах встановленої правової системи;

- принцип недопущення перешкод при реалізації права на самовираз та судового контролю над виникаючими обмеженнями чи перешкодами реалізації такого права;
- принцип можливості виходу конкретних випадків за межі обсягу захисту ст. 10 Конвенції;
- принцип компетентності органів прокуратури щодо особливої уваги справам про розпалювання ненависті;
- принцип урахування ролі ЗМІ при передачі інформації щодо конкретних випадків розпалювання ненависті та права громадськості на отримання такої інформації (в тому числі – відмежування відповідальністю автора такої інформації відповідальності від будь-якої відповідальності ЗМІ чи їх працівників, що розповсюджують таку інформацію в межах своїх завдань щодо інформування суспільства);
- принцип захищеності частиною 1 статті 10 Конвенції журналістського освітлення питань ненависті; можливість обмеження такої діяльності виключно на підставі умов, зазначених у частині 2 зазначеної статті (Принцип 7 встановлений в інтересах реалізації Принципу 6).

Таким чином, розглянута Рекомендація встановлює принципи, що містять основоположні вимоги для національних правоохоронних та судових органів при вирішенні питань, пов'язаних з «мовою ненависті».

§ 5. Практика Європейського суду з прав людини у сфері свободи слова і мови ненависті (Ербакан проти Туреччини, Фере проти Бельгії, М'бала М'бала проти Франції). Кейс “Шарлі Ебдо”: чи потрібне державне втручання?

У справі *Erbakan v. Turkey*, (№ 59405/00, рішення від 6 липня 2006 р., п. 56) ЄСПЛ наголошує на тому, що толерантність та повага в рівному обсязі до всіх осіб є фундаментом демократичного та плюралістичного соціуму. Саме тому необхідність застосування санкцій та превентивних заходів щодо усіх форм поширення ненависті, що заснована на нетерпимості, неможливо заперечувати.

ЄСПЛ у справі *Feret v. Belgium*, (№ 15615/07, рішення від 16 липня 2009 р.) прийшов до висновку, що порушення норм, зазначених у ст. 10 Конвенції відсутнє. На цій підставі суд фактично легітимізував кримінальне переслідування та покарання лідера політичної партії за поширення у передвиборчій агітації негативних думок щодо іммігрантів, що проживали у Бельгії (мотивуючи це тим, що такі матеріали є підбуренням до ненависті за ознакою раси).

Ще одним цікавим прикладом є справа *M'Bala M'Bala v. France* (№ 25239/13, від 20 жовтня 2015 р.), у якій Суд відхилив як неприйнятну скаргу (за ст.10 Конвенції) актора театру, подану щодо його засудження за висловлювання (що мали антисемітський характер) під час спектаклю. Рішення ЄСПЛ полягало в тому, що під час відповідної сцени спектаклю це видовище вже було схожим на мітинг. Не зважаючи на художню завуальованість, суспільна небезпечність таких висловлювань, на думку Суду, є такою самою як і пряма, відкрита форма «мови ненависті». Саме тому, у урахуванням норм ст. 17 Конвенції, норми, передбачені ст. 10 не застосовувались.

Крім того, прикладами справ ЄСПЛ щодо обмеження свободи слова та окремих аспектів толерантності є:

– «Інститут Отто-Премігер проти Австрії»: Суд визнав неправомірними дії австрійської влади, що вилучили з показу фільм, в якому Ісус вступав у змову з дияволом про покарання людства сифілісом;

– «Уінгроу проти Сполученого Королівства»: Суд визнав неправомірним заборону прокату фільму, основою сюжету якого є сексуальні фантазії на тему Ісуса;

– «І.А. проти Туреччини»: Суд визначив повість із кошунськими коментарями про Пророка Мухаммеда як «агресивна атака на ісламського пророка».

Загальновідома громадськості «Справа Шарлі Ебдо» є предметом палких дискусій як серед представників наукової спільноти, так і серед пересічних громадян. Фабула справи є такою: через кілька годин після публікації у Твіттері карикатури на одного з лідерів організації «Ігіл», парижський офіс редакції видання зазнав

терористичної атаки, наслідком якої людські жертви (в т.ч. – 2 поліцейських). Слід також зауважити, що публікації карикатури на лідера передували чисельні карикатури на Мухамеда, мусульман та іслам.

Мова йде про доцільність державного втручання на подібні карикатурам публікації. Так, на думку одних представників громадської спільноти – карикатура на одного з лідерів «Ісламської держави» є “hate speech” по відношенню до конкретної групи осіб за релігійною ознакою. Водночас, інші представники громадськості вважають, що такі карикатури не виходять за межі права на свободу слова та повністю охоплюються захистом ст.10 Конвенції. Таким чином, мова йде про необхідність «зважування двох цінностей» – права людини на свободу віросповідання та права людини на свободу слова. Д. В. Лук'янов зазначає, що такий зазначений «карикатурний скандал» набув величезного резонансу та викликав нову дискусію щодо співвідношення свободи слова та релігійних свобод в європейській та ісламській культурі а також про межі толерантності.

Специфіка визначення такого балансу та аналіз підходу ЄСПЧ в аналогічних ситуаціях буде розглянутий нами у наступному питанні.

§ 6. Протидія мові ненависті: баланс між толерантністю і свободою слова

Мова ненависті часто-густо розглядається як важлива суспільна проблема, в першу чергу тому, що вона може бути порушенням певних прав людини, а й призвести до інших порушень (у тому числі – завдання шкоди здоров'ю чи смерті фізичним особам).

У справі *Handyside v. the United Kingdom* (рішення від 7 грудня 1976 р., п. 49) ЄСПЛ зауважив, що «Свобода вираження поглядів складає одну із основних підвалин демократичного суспільства та одну з основних умов прогресу та розвитку кожної особи. Обмежувана пунктом 2 статті 10 свобода вираження поглядів пов'язана не лише з «інформацією» або з «ідеями», які сприймаються або ж розглядаються як неагресивні або нейтральні,

але також і з тими, які ображають, шокують або непокоять країну або будь-яку частину суспільства. Такими є вимоги плюралізму, толерантності та духу відкритості, без яких не може бути демократичного суспільства. ...».

Водночас така теза обмежує суб'єкта шляхом необхідності утримання від дій, що заперечують чи критикують толерантність як цінність.

В науковій літературі є думка що власне «мова ненависті» не має власної цінності, оскільки не несе ніякого сенсу (крім вираження негативного ставлення до певної групи чи її представників). Ми особисто не можемо повністю погодитися з такою тезою, оскільки саме факт того, що “hate speech” є різновидом самовираження її суб'єкта, способом (в тому числі – легальної) реалізації права на дотримання поглядів, права на свободу слова.

З урахуванням багатоманітності підходів до визначення терміна «мова ненависті», широкого спектру напрямків та цілей таких дій, на сьогодні ми приходимо висновку про те, що не кожен “speech” є “hate” – тобто, таким, що порушує права і свободи інших осіб чи, тим більш, потребує накладення суворих санкцій.

Саме тому, ми повстаємо перед необхідністю визначення конкретних критеріїв та їх обсягів, за відповідності яким певний “speech” охоплюється захистом права людини на свободу слова, а при виході з яких – є порушенням прав інших осіб (як наслідок – такий “speech” стає “hate” і є допустимим обмеження свободи вираження чи інших прав суб'єкта «мови ненависті»). Очевидно, що провести критерії такого відмежування достатньо складно.

ЄСПЛ схиляється в сторону необхідності аналізу конкуруючих інтересів з позиції ст. 10 Конвенції з метою визначення того, чи є конкретний “speech” таким, що не охоплюється обсягом захисту Конвенції.

Для вирішення такого завдання ЄСПЛ використовує «конкретно-ситуативний підхід» (Т. Пашук), у якому аналізується не тільки зміст «спічу», а й певне коло факторів, які (на думку Суду) мають суттєвий вплив на кваліфікацію висловлювання. Таким чином, слід зробити висновок, що такі критерії є оціночними

та залежать від контексту. На думку науковців, значення таких критеріїв для національних судових систем полягає в тому, що правозастосувачам слід, за аналогією, проводити такий аналіз при вирішенні аналогічних питань. Мовою ЄСПЛ, потрібно встановити пропорційність втручання законним цілям, що переслідувалися; належність та достатність такого втручання; відповідність національних стандартів принципам ст.10; належність оцінці фактів.

Типовими факторами (крім змісту та мети), що повинні братися судами до уваги під час оцінки «спічу» є:

- рівень локальної політичної напруженості;
- соціальна значущість питання;
- статус особи-суб'єкта «спічу»;
- спосіб поширення інформації;
- сфера поширення інформації;
- вразливість кола осіб, на яких спрямований «спіч»;
- суб'єктивне ставлення суб'єкта щодо змісту поширюваного матеріалу.

ТЕМА 6. ТОЛЕРАНТНІСТЬ ДО РЕЛІГІЙНИХ МЕНШИН

1. Право на свободу релігії. Моделі світськості в Європейських державах. Релігійна нейтральність держави як умова гарантування прав релігійних меншин.

2. Права релігійних меншин і релігійна більшість. Особливості зобов'язань держави щодо гарантування прав релігійних меншин.

3. Право на сповідування своєї релігії в умовах релігійної меншості.

4. Основні порушення прав релігійних меншин і заходи боротьби з ними.

5. Зростання релігійності і права релігійних меншин.

6. Судові практики у сфері захисту прав релігійних меншин.

§ 1. Право на свободу релігії. Моделі світськості в Європейських державах. Релігійна нейтральність держави як умова гарантування прав релігійних меншин

Свобода релігії є фундаментальним правом людини, що захищається в державах, що керуються верховенством права. При цьому універсальне обґрунтування релігійної свободи концептуально пов'язано з демократією та правами людини. Так, питання про фундаментальні права повноцінно можливо ставити виключно у світському суспільстві, що засновано на концепції визнання рівної гідності всіх людей, толерантності та плюралізму, тобто – у суспільстві, де релігія – питання виключно індивідуального вибору, а не державної політики.

Більш того, окремі представники наукової спільноти вважають, що право на свободу релігії не тільки концептуально, а й історично перше право людини.

Верховенство права та релігійна свобода тісно пов'язані, і як юридичні доктрини, і як філософські концепти, і як суспільні практики. Держава, заснована на верховенстві права, - це завжди світська держава. А релігійна свобода найкращим шляхом захищена там, де існує верховенство права. Тим не менш, реальне функціонування інститутів верховенства права та релігійної свободи може приводити до конфліктів, вирішення яких не завжди є легким завданням.

В науковій літературі є точка зору про те, що на початку XXI ст. церква в Європі зіштовхнулася в необхідності перетворення власного статусу задля унеможливлення втрати існуючого впливу та авторитету.

Так, сьогоденна католицька церква всіма наявними способами проголошує власну відкритість та бажання не відставати від сучасних досягнень науки та інших суспільно-правових відносин. Прикладами такого «церковного лібералізму» є можливість сповіді он-лайн, додатки для гаджетів (церковний календар, Біблія та ін.), неупереджене ставлення до представників ЛГБТІ-спільноти, підтримка новітніх наукових розробок тощо.

Представники протестантизму в Європі також намагаються «йти в ногу з часом». На сьогодні увага протестантських проповідників переважно спрямована на іммігрантів, що потребують покращення власного матеріального стану.

Православ'я на сьогодні продовжує дотримуватися класичних ортодоксальних вимог та є найконсервативнішою з трьох перелічених конфесій. Воно практично не приєднується до сучасних світових процесів, вірогідно, з метою збереження власної самобутності.

Класичним поділом державно-церковних відносин є поділ держав на світські та конфесійні. Конфесійні, в свою чергу, поділяються на моно- та полі-конфесійні, в яких держава делегує церкві частину своїх повноважень і тим *de jure* и *de facto* визнає суттєвість впливу церкви на суспільство.

Вченими зазначається, що в чистому вигляді не існує як світська, так і конфесійна система. Але, виділяють такі критерії для визнання держави конфесійною:

- більшість населення визнають себе релігійними і беруть активну участь у церковному житті;
- держава делегує церкві частину власних обов'язків (зазвичай компетенцію щодо реєстрації актів громадянського стану);
- наявність офіційної угоди між урядом і представниками церкви про умови співпраці та розподілу повноважень;
- тощо.

Виходячи з наведених ознак в літературі виділяють певні підвиди конфесійної системи, що більш детально відображають специфіку державно-церковних відносин: синкретична, симбіотична, система державно-церковного договору, ідентифікаційна, коопераційна.

Визначення світської держави в нормативно-правовому акті вперше містилося у ст.10 французької Декларації прав людини і громадянина 1789р. а також у “The second amendment” американського Білю про права 1789 р.

До ознак світської держави вчені відносять такі:

- відмежування держави від релігійних об'єднань;
- правова рівність всіх існуючих в країні релігійних об'єднань;
- неможливість встановлення будь-якої релігії в якості загальнообов'язкової.

Світські держави також поділяються на певні моделі, що відображають специфіку співіснування держави та церкви в них:

- сепараційна: характерна для більшості країн Європи, всі релігійні конфесії та їх громади мають рівні права, відсутній державний орган, що б контролював діяльність церковних організацій (Франція);
- еквіпотенціальна: державна політика схиляється до максимальної ізоляції релігійних об'єднань від суспільних, правових та політичних процесів, релігійне життя існує виключно на рівні приватного життя громадян;
- авторитарна: держава здійснює вплив на церкву, намагається підпорядкувати її власним інтересам (часто-густо – шляхом

фінансування), може регулювати кадровий склад церкви, тощо (Бельгія);

– антагоністична: відкрите чи приховане протистояння державної та церковної влади, держава спрямована на повну домінацію над церквою (існувала в СРСР);

– антицерковна: держава офіційно сприймає церкву як утворення, що обмежує права своїх громадян чи державний імунітет, проголошує та реалізує антицерковну політику (держави Центрально-Східної Європи, які входили у систему Варшавського договору до 1989–1991 р.);

– сегрегаційна: ідеологія атеїзму, при якій церква втрачає статус юридичної особи, може бути офіційно заборонена (Албанія 1973–1991 р.);

– контамінаційна: релігія відмежована *de jure* від державної влади, але *de facto* – є державною (Туреччина).

На сьогодні також в літературі, крім світської та конфесійної виділяють також какофонічну систему: в залежності від глави держави та партійного представництва в парламенті змінюється відношення державної влади по відношенню до певної церкви (Україна, Молдова, Білорусь).

Питання рівності у сучасний європейських державах є одним з найбільш значущих. Однак, спостерігається певний парадокс, за якого чим більше соціум розвинувся шляхом встановлення рівності, тим суттєвіше сприймаються його членами навіть незначні проявлення нерівності (формальної чи фактичної). У зв'язку з цим закріплення, гарантування та дотримання принципу рівності складає важливий пріоритет діяльності держави, заснованої на верховенстві права. І мова йде не тільки про формальну рівність: у сучасному праві модель рівності має диференційований характер по відношенню до різних груп індивідів. Характер з можливістю позитивних дій з боку держави, тобто рівність, що має фактичний матеріальний компонент.

Звичайно, можливості права і держави у досягненні фактичної рівності обмежені. Державі слід обережно використовувати інструменти рівності, маючи на увазі, що боротьба з нерівністю завжди несе загрозу вироблення нової нерівності.

Свобода релігії часто-густо претендує на те, щоб вважатися основою для виключення з принципу формальної рівності, тобто, щоб вважатися основною для диференціації правового регулювання. У певних випадках це виправдано, оскільки, наприклад, формальна рівність в обов'язках не повинна безпідставно ставити релігійну людину в більш складну життєву ситуацію порівняно з нерелігійною. В інших ситуаціях у конфлікті формальної нерівності та свободи релігії пріоритет повинен відразу віддаватися першому.

Релігійна нейтральність держави передбачає не тільки пряму заборону встановлення будь-якої релігії в якості державної чи обов'язкової у державі, а й такі гарантії свободи віросповідання та свободи совісті як право обирати, практикувати, розповсюджувати будь-які релігійні упередження (в т.ч. змінювати їх чи відмовлятися від них).

Така нейтральність являє, по суті, рівне ставлення держави до представників всіх релігійних меншин, не надаючи при цьому жодної переваги чи обмежень будь-яким з них. Така позиція держави відповідає світській концепції та слугує рівному та розвитку представників всіх релігій у суспільстві.

Підбиваючи підсумки цього питання, підкреслимо, що світськість є важливою складовою верховенства права. Держави, що керуються верховенством права, є світськими державами і повинні захищати світськість та релігійний плюралізм (див. рішення ЄСПЧ у справі «Партія благоденства проти Туреччини»). При цьому світськість не має на меті витиснення будь-якої релігії за межі суспільного життя чи повне її ігнорування в законотворчому та правозастосовчому процесах.

§ 2. Права релігійних меншин і релігійна більшість. Особливості зобов'язань держави щодо гарантування прав релігійних меншин

Окрему специфіку має проблема рівності прав релігійних меншин коли ми розглядаємо її в контексті принципу автономії релігійних общин та створених ними організацій.

Така автономія передбачає можливість самостійного вирішення релігійною общиною власних внутрішніх питань (структура релігійних інститутів, членство та лідерство в них, взаємовідносини між лідерами общини та ін.). Релігійна автономія «впливає» з права на свободу релігії та є її важливою складовою. В такому сенсі вона не носить характер державного представництва, а характеризується виключно державним захистом. При цьому, урахування релігійної автономії не передбачає відмову від принципу рівності прав (що є абсолютним за своїм характером), а створює відповідний алгоритм вирішення проблематики співвідношення рівності та свободи релігії всередині конкретної релігійної меншини. Відмова держави застосовувати аналогічний алгоритм та спроби обмеження прав релігійних меншин чи взагалі – спроби тлумачення релігійних відносин загалом виключно в нерелігійному контексті може мати наслідками обмеження прав мирян, їх релігійної автономії.

Прикладом судової практики щодо захисту прав релігійної меншини є рішення у справі ЄСПЧ «Профспілка «Добрий пастир» проти Румунії» щодо відмови держави зареєструвати профспілку священників та мирян Румунської православної церкви без згоди останньої.

Суд дійшов висновку, що національні правоохоронні органи не повинні бути арбітром між релігійними общинами та різними дисидентськими фракціями, котрі існують чи можуть бути створені в таких общинах. ЄСПЧ виходить з того, що право створювати профспілку всередині церкви не розглядається з аналогією профспілки на комерційному підприємстві чи аналогічній установі.

Аналогічна норм міститься у ст. 17 КУпАП, котра зазначає, що юрисдикція адміністративних судів не розповсюджується на публічно-правові справи щодо відносин, котрі (відповідно до закону чи статуту) відносяться до внутрішньої діяльності чи виключної компетенції.

Право людини на свободу віросповідання регламентується багатьма міжнародно-правовими договорами. На думку вчених, найбільш ефективними механізмами захисту такого права є Комітет з прав людини та Спеціальний доповідач ООН зі свободи совісті та переконань. Саме європейські механізми захисту права на свободу

віросповідання є найбільш ефективними у порівнянні з іншими міжнародно-правовими механізмами, що здійснюють такі функції.

Окремо слід звернути увагу на коло обов'язків держави щодо гарантування прав релігійних меншин, яке встановлено ст. 1 та ст. 4-8 Декларації про права осіб, що належать до національних або етнічних, релігійних та мовних меншин.

Відповідно до ст. 1, на державу покладено обов'язок захищати на їх відповідних територіях існування та самобутність релігійних та інших меншин, заохочувати створення умов для розвитку такої самобутності; обов'язок вживати належні законодавчі та інші кроки для досягнення таких цілей.

– Стаття 4 наводить більш широке коло обов'язків держав у зазначеній галузі, серед них:

– забезпечення ефективного здійснення своїх прав громадянами у галузі без будь-якої дискримінації і на підставі рівності перед законом;

– вжиття сприятливих заходів, що дозволяють особам, що входять до меншин, виражати свої особливості, розвивати культуру, релігію, традиції;

– вжиття належних заходів для того, щоб особи, що належать до меншин, могли повною мірою брати участь у забезпеченні економічного прогресу та розвитку своєї країни;

– планування національної політики та програм з урахуванням інтересів осіб, що належать до меншин;

– співпраця між державами з метою заохочення поважання прав осіб, що належать до меншин;

– тощо.

Слід також зазначити на тому факті, що коло прав осіб та перелік обов'язків держави, що міститься в зазначеній Декларації стосується не тільки релігійних меншин, а й інших: етнічних, національних, мовних.

Україна також є країною-учасницею більшості міжнародно-правових документів універсального характеру, що регламентують право людини на свободу совісті та віросповідання. КСУ та ВСУ неодноразово посилаються на декларації (1981р, 1985р. та 1992р.).

Крім того, Україна є стороною великої кількості договорів, укладених в межах РЄ, які регламентують коло обов'язків держави у сфері захисту права людини на свободу релігії.

§ 3. Право на сповідання своєї релігії в умовах релігійної меншості

ЄСПЧ зазначає, що право людини на свободу віросповідання, встановлене ст. Конвенції складається з внутрішнього та зовнішнього аспектів. Внутрішнім є право особи вільного вибору власного релігійного світогляду, в той час як зовнішнім є право публічного сповідання віри, належності до певної релігійної общини. Таке право є абсолютним: фундаментальні ідеї та переконання, що існують у внутрішньому ставленні людини не можуть за своєю природою порушувати громадський порядок, і, як наслідок – не можуть зазнавати обмежень з боку державних органів. Водночас, зовнішній аспект свободи релігії поділяється на відповідні форми публічного сповідання:

- проповідання;
- прозелітизм;
- проведення релігійних маніфестацій.

Такі форми є засобами публічного сповідання певної віри в умовах релігійної меншості. Саме публічний характер таких дозволяє представникам релігійних меншин реалізовувати свої права, співпрацювати з представниками релігійної більшості, звертати увагу держави на наявні проблеми питання.

Звичайно, свобода саме зовнішнього аспекту такого права є відносною. Така відносність є достатньо логічно мотивованою, оскільки коли мова йде про свободу публічно сповідувати власні релігійні переконання, громадський порядок може бути порушений.

Розглянемо докладніше кожен з наведених форм.

Проповідання є формою виразу зовнішнього аспекту свободи релігії, котра полягає в діях його суб'єкта щодо вираження, розповсюдження певної релігійної інформації (ідей, знань, досвіду, вірувань та ін.), котре він здійснює як особа, приналежна до певного типу віросповідання та прихильник такої інформації.

Прозелітизм є формою виразу зовнішнього аспекту свободи релігії, що полягає у прагненні схилити інших осіб до власної віри.

Релігійна маніфестація є формою виразу зовнішнього аспекту свободи релігії, яка полягає у вираженні певною групою осіб, переважно об'єднаних одним типом віросповідання власної думки, ідей, вірувань, принципів.

Маніфестація може містити певні вимоги чи заклики до інших складових суспільства.

Держава повинна забезпечувати право представників релігійних меншин на реалізацію зазначених форм публічного сповідання. Судові практики щодо них (справа ЄСПЧ про прозелітизм «Kokkinakis проти Греції») будуть розглянуті нами далі.

§ 4. Основні порушення прав релігійних меншин і заходи боротьби з ними

Дискримінація та нетерпимість за релігійною ознакою негативно впливає на суспільство в цілому, а безпосередньо на молодих представників релігійних меншин – особливо. Відповідно до позиції РЄ, негативні наслідки порушень таких прав можуть включати в себе:

- формування низької самооцінки;
- самосегренація;
- виключення зі шкільних заходів;
- залучення до екстремістських та насильницьких ідеологій;
- проблеми із здоров'ям;
- тощо.

Особливого занепокоєння викликають такі порушення прав релігійних меншин як:

- ісламофобія;
- антсемітизм;
- ромофобія;
- невизнання окремих видів релігії.

На сьогодні Іслам є другою за обсягами поширеності релігією після християнства в Європі та найголовнішою релігією в різних країнах-членах РЄ.

Існуюча на сьогодні війна з тероризмом, виявила глибокі упередження проти мусульман в багатьох європейських країнах. Ісламофобія хибно узагальнює бойовий релігійний екстремізм та ототожнює його стосовно всіх мусульманських країн та мусульманських народів.

Як й інші особи, що піддаються дискримінації за ознакою віросповідання, дискриміновані мусульмани можуть зазнавати різних її форм: анти-іммігрантські настрої, расизм тощо.

Антисемітизм як ворожість до євреїв як до представників релігійної меншини часто-густо може супроводжуватися різними видами дискримінації. Слід також відзначити, що він є поєднанням двох її видів: расової та релігійної.

ЄКРН у рекомендації №9 від 2004 р. зазначає про необхідність включення до національного кримінального законодавства країн-членів складів злочинів, що передбачали б відповідальність за антисемітські дії, такі як:

- “hate speech” з антисемітською метою ідеології;
- публічне заперечення, тривіалізація чи виправдання злочинів геноциду, злочинів проти людяності чи військових злочинів, скоєних стосовно осіб-євреїв за ознакою їх віросповідання;
- наруга над пам'ятками віросповідання представників єврейської спільноти.

В контексті цього питання, важливо також нагадати, що право людини на свободу віросповідання також охоплює й право змінювати власне віросповідання, відмовлятися від нього, не дотримуватися вимог релігії або проголосувати релігію.

На сьогодні існують прецеденти дискримінації осіб за ознакою їх неналежності до будь-якого з видів релігії.

§ 5. Зростання релігійності і права релігійних меншин

Зростання релігійності в умовах сучасної України породжує зростання обсягів існуючих суспільно-правових відносин в галузі і, як наслідок, необхідності забезпечення прав осіб – особливо прав представників релігійних меншин.

В таких умовах існує також тенденція про сприйняття появи нових релігій або збільшення релігійних громад (що належать до меншин) традиційними церквами як виклик для себе. Логічно зробити припущення, що така позиція церков більшості є власним небажанням втрати мирян та існуючих обсягів та важелів впливу на суспільно-правові відносини. Однак, такий підхід суперечить концепції релігійного плюралізму та не повинен підтримуватися світською державою.

На сьогодні в літературі визначають такі основні форми обмеження прав релігійних меншин:

- ускладнення процедури реєстрації;
- заборона чи обмеження права на реалізацію зовнішнього аспекту свободи віросповідання;
- заборона релігійної літератури;
- обмеження права на мирні зібрання та свободи самовираження;
- відмова у пільгах, наданих більшості
- тощо.

ПАРЄ ще у Резолюції № 1466 (2005) та у Рекомендації № 1722 (2005) негативно відзначила наявність в Україні проблем щодо обмеження законом форм, в яких можуть бути створені релігійні організації та наявності обмеження мінімального числа засновників, які можуть зареєструвати статут такої організації у кількості 10 осіб (відповідно до чинного на той час законодавства для інших громадських організацій такої кількісний критерій складав тільки 3 особи).

Також, прикладом такого обмеження прав є відмова Київської міської державної адміністрації у реєстрації змін до статуту Свято-Михайлівської Парафії, за якими мала б місце зміна конфесійної належності від УПЦ Московського патріархату до УПЦ Київського патріархату.

Зазначена парафія у 2001 році звернулася до ЄСПЧ зі скаргою на дії державної влади (справа "Свято-Михайлівська Парафія проти України", заява № 77703/01). За результатами розгляду скарги, Суд дійшов висновку, що мало місце порушення ст.9 ЄКПЛ Україною.

§ 6. Судові практики у сфері захисту прав релігійних меншин

Захист прав представників релігійних меншин є предметом судового розгляду як судів національних систем держав, так і міжнародними судовими установами.

Звернемо увагу на особливості визначення меж права на свободу віросповідання в державах Європейським судом з прав людини. До найбільш відомих справ ЄСПЛ у зазначеній галузі слід віднести:

- Buscarini та ін. проти Сан-Марино (№24645/94);
- Alexandridis проти Греції (№ 19516/06);
- Sinan Isik проти Турції (№21924/05);
- Wasmuth проти Німеччини (№12884/03);
- Thimmenos проти Греції (№34369/97);
- Hasan та Chaush проти Болгарії (№30985/96);
- Dahlab проти Швейцарії (№42393/98);
- Lautsi проти Італії (№30814/06);
- Kokkinakis проти Греції (№14307/88);
- Folgero та інші проти Норвегії (№15472/02);
- Obst проти Німеччини (№425/03).

Розглянемо докладніше деякі з них.

У справі Buscarini та ін. проти Сан-Марино виступали особи, що були вибрані у 1993 році депутатами Сан-Марино. На думку заявників, вимога щодо принесення присяги на Євангелії при вступі на посаду є порушенням права на свободу віросповідання та фактично є встановленням критерію щодо необхідності публічного сповідання певної міри для реалізації одного з головних політичних прав.

Суд встановив порушення ст.9 ЄКПЛ та зазначив, що обов'язок приносити релігійну присягу не є необхідним у демократичному суспільстві. Суд відзначив, що реалізація депутатського мандату має за мету представництво різних поглядів суспільства (у тому числі – представників релігійних меншин), що протиречить з необхідністю попередньо демонструвати власну належність до конкретного виду релігійного світогляду.

У справі Dahlab проти Швейцарії заявницею є вчителька початкової школи, якій адміністрація учбового закладу заборонила вести уроки у головній хустці.

ЄСПЛ визнав скаргу неприпустимою, відзначив, що така заборона мала свої підстави. Заявниця є представницею держави, що відповідає за дітей у віці від 4 до 8 років, а школярі такого віку більш піддаються впливу, ніж старші учні.

У справі Kokkinakis проти Греції заявник (який є свідком Іегови) скаржився на винесений йому обвинувальний вирок за прозелітизм після його розмови про релігію з сусідкою, яка є жінкою регента місцевої православної церкви.

Суд встановив порушення статті 9, визначивши недоведеним наявність реальної легальної суспільної потреби в осудженні заявника, оскільки національний суд фактично просто відтворив позицію статті, що забороняє прозелітизм (без уточнення негативного суспільно-небезпечного заявника під час його розмови з сусідкою).

У справі Obst проти Німеччини заявник є керівником відділу по зв'язкам з громадськістю мормонської церкви. Він скаржився на відмову судів відмінити його звільнення що мало місце у 1993 році у зв'язку з його позашлюбними зв'язками.

У зазначеній справі Суд не знайшов порушення ст. 8 ЄКПЛ, відзначивши, що суддям національної системи вдалося знайти суспільний баланс конкуруючих інтересів. Суд підтвердив тезу судів національної системи про те, що на заявника не було покладено неприпустимих обов'язків (оскільки він походив з мормонів та при підписанні трудового договору повинен був усвідомлювати важливість вірності подружжя для роботодавця та неможливість наявності позашлюбних стосунків з вимогами, що покладались на нього як на керівника відділу церкви по зв'язкам з громадськістю в Європі).

ТЕМА 7. ПРОТИДІЯ РАСОВІЙ І ЕТНІЧНІЙ ДИСКРИМІНАЦІЇ

1. *Обов'язок держави гарантувати права расових і етнічних меншин.* (Право на власний розвиток. Право на розвиток власної мови і культури. Право на участь у публічному житті).
2. *Основні прояви расової й етнічної дискримінації.*
3. *Боротьба з расовими й етнічними упередженнями.*
4. *Попередження злочинів на ґрунті ненависті до расових чи етнічних меншин.*
5. *Заборона пропаганди ідей расової чи етнічної дискримінації. Заборона дискримінації за ознакою походження.*

§ 1. Обов'язок держави гарантувати права расових і етнічних меншин (Право на власний розвиток. Право на розвиток власної мови і культури. Право на участь у публічному житті).

Обов'язок держави гарантувати права расових і етнічних меншин встановлений ст. 1, ст. 4-8 Декларації про права осіб, що належать до національних або етнічних, релігійних та мовних меншин. З ми зверталися до цього НПА під час розгляду питань про права релігійних меншин. Коло обов'язків держави щодо гарантування прав расових і етнічних меншин є тотожним переліку, розглянутому нами раніше.

Крім того, у ст. 2-3 Декларації встановлюється перелік прав осіб, що належать до меншин (в т.ч. – расових та етнічних) До таких прав відносяться:

– право на користування своєю мовою у приватному житті та публічно, вільно та без втручання чи дискримінації у будь-якій формі (п. 1, ст. 2)

- право користування досягненнями своєї культури (п. 1, ст. 2);
- право на активну участь у культурному, релігійному, громадянському, економічному та державному житті (п. 2, ст. 2);
- право на активну участь у прийнятті на національному і, де це необхідно, регіональному рівні рішень стосовно тієї меншини, до якої вони належать, або тих регіонів, у яких вони проживають (п. 3, ст. 2);
- право на створення власних асоціацій, забезпечення їх функціонування (п. 4, ст. 2);
- право на підтримку вільних і мирних контактів з іншими меншинами, особами, в т.ч. – через кордони (п. 4, ст. 2);
- право на індивідуальне та колективне здійснення зазначених прав (п. 1, ст. 3);
- право на відсутність негативних наслідків після використання зазначених прав (п. 2, ст. 3).

§ 2. Основні прояви расової та етнічної дискримінації

Толерантність та інтолерантність, на думку вчених, є на сьогодні фундаментальними складовими сучасного світу. В науці існує точка зору, що основною причиною нетолерантного, дискримінаційного поведження є «психологічний бар'єр свій-чужий», страх до відмінного. Формування стереотипно агресивного відношення до іншого відбувається у випадку, коли людина постійно оцінює сама себе некритично, вважає себе кращою за інших.

На думку авторів Оксфордського словару англійської мови ксенофобією є патологічний, нав'язливий страх стосовно іноземців або іноземних країн. Негативне відношення до чужинців або іноземців розглядається як ірраціональне почуття, оскільки воно не обов'язково базується на суб'єктивному конкретному досвіді особи з виникнення загрози з боку іноземців. Ксенофобія є упередженням, часто-густо пов'язаним зі стереотипним сприйняттям того, що люди з інших країн, груп, культур або ті, хто говорять іншими мовами, є загрозою. Ксенофобія тісно пов'язана з расизмом: чим

більше чужинець сприймається як «інший», тим, як правило, сильнішими є страхи та негативні відчуття. Ксенофобія є однією з найбільш поширених форм і підстав для дискримінації і порушенням прав людини.

Расизм – є дискримінаційними, образливими діями по відношенню до конкретних осіб або груп на підставі уявної, стереотипної «неповноцінності» такої особи чи групи осіб відповідно до її національної приналежності.

Сучасні досягнення біологічної науки одноставно заперечують таке твердження, тому, слід зробити висновок, що так звана «расова невідповідність» є виключно соціальним стереотипом.

Антисемізм є нетерпимим ставленням до євреїв (як до релігійної та/або національної меншини, яке часто-густо проявляється в різного роду дискримінаційних діях. Найбільш чисельні людські жертви серед іудейського населення спричинив фашизм, який набув піку свого розповсюдження у першій половині ХХ століття.

Ромофобією є специфічна форма расизму, що полягає у нетолерантному, недружньому, ворожому ставленні по відношенню до циган як до представників окремої етнічної групи, заснована часто-густо на негативних стереотипах чи міфах.

Крайньою формою дискримінації, заснованою на вираженні нетерпимості до інакшого – є екстремізм (від лат. – *extremus* – крайній). Під таким терміном в науці розуміється ідеологія, що дозволяє та пропагує крайні, часто-густо насильницькі заходи відстоювання власних поглядів, непримиренність та агресію в ставленні до іншодумців.

Націоналістичний екстремізм є радикальними, інтолерантними поглядами та діями по відношенню до представників груп осіб, відмінних за походженням, що складається з політичного чи іншого обмеження прав таких груп осіб, усунення їх від займання посад в органах державної влади тощо.

Крайньою формою та найжахливішим виявом інтолерантності є геноцид. Відповідно до Конвенції ООН про попередження геноциду та покарання за нього, геноцидом є дії, вчинені з метою знищення певної національної, етнічної, расової або релігійної груп (вбивство членів такої групи; завдання тяжких тілесних ушкоджень

або розумового розладу членам такої групи; навмисне створення поганих життєвих умов, спрямованих на повне чи часткове фізичне знищення групи; заходи з упередження народження дітей в середовищі такої групи; насильницьке передання дітей з однієї людської групи в іншу тощо.

Одним з найвідоміших прикладів геноциду є геноцид аборигенів Америки й Австралії. Не зважаючи на таку суттєву історичну віддаленість цього факту, у ХХ ст. відбулося щонайменше десять актів геноциду, серед яких:

- геноцид вірмен, асирійців і понтійських греків, здійснений урядом Мустафи Кемалю;
- геноцид єврейського, слов'янського та циганського населення германськими фашистами;
- геноцид китайців японською імператорською армією;
- геноцид Камбоджі, який творили загони "червоних кхмерів" генерала Пол Пота щодо решти населення;
- геноцид народності тутсі, який здійснювали представники народності хуту в Руанді.

§ 3. Боротьба з расовими й етнічними упередженнями

В науці виділяють такі напрямки боротьби з расовими та етнічними стереотипами:

- юридичні гарантії щодо дотримання та забезпечення права про недопущення дискримінації за національною ознакою та рівне відношення держави до представників всіх етнічних груп;
- діяльність в галузі освіти, що підвищує рівень обізнаності щодо способів подолання та упередження нетерпимості, їх впливу на подолання існуючих етнічних стереотипів та міфів;
- активна громадська позиція щодо засудження етнічної упередженості та будь-яких форм дискримінації;
- тощо.

Міжнародна конвенція про ліквідацію всіх форм расовій дискримінації встановлює зобов'язання для держав щодо попередження та ліквідації расової дискримінацією. Акт передбачає

можливість подання індивідуальних скарг до відповідного Комітету ООН з ліквідації расової дискримінації.

Організації безпеки і співробітництва країн Європи здійснює боротьбу з дискримінацією за ознакою етнічної приналежності шляхом:

- збирання та розповсюдження інформації та статистики щодо злочинів, вчинених з мотивів національної чи етнічної нетерпимості;

- організаційно-матеріальне сприяння систематизації міжнародного досвіду боротьби з нетерпимістю та дискримінацією;

- сприяння державам-членам у розробленні законодавства про санкції щодо порушень прав людей на підставі етнічної нетерпимості;

Окремим елементом є діяльність Верховного комісара ОБСЄ у справах національних меншин, до сфери обов'язків якого входить діяльність щодо зняття соціальної напруженості у галузі дискримінації національних меншин.

Міжнародний день боротьби з расизмом відзначається 21 березня в пам'ять про вбивство поліцією 69 осіб під час мирного мітингу проти законів апартеїду у південній Африці.

§ 4. Попередження злочинів на ґрунті ненависті до расових чи етнічних меншин

Злочини, вчинені на ґрунті ненависті до расових чи етнічних меншин існують у всіх країнах світу. Вони заподіюють шкоду як особистим суб'єктивним свободам окремих громадян, так і громадській безпеці загалом. Неналежна реакція правоохоронних органів на такі злочини ставить під сумнів верховенство права. Свідченням важливості боротьби з такими злочинами є той факт, що 56 країн-учасниць ОБСЄ взяли на себе обов'язки щодо боротьби з нетерпимістю та дискримінацією.

Не зважаючи на той факт, що боротьба з кримінальними правопорушеннями є традиційною функцією місцевих та центральних органів державної влади, саме в контексті попередження злочинів, вчинених на ґрунті ненависті до расових чи етнічних

меншин роль діяльності громадських організацій, правозахисників, міжнародних організацій набуваж особливого значення.

Так, наприклад, громадські організації можуть здійснювати функцію превенції щодо таких злочинів у наступними шляхами:

- співпраця з урядом щодо законодавчих змін в зазначеній галузі;
- моніторинг суспільної обстановки та формування про виявлені інциденти;
- представлення інтересів жертв зазначених злочинів;
- надання необхідної допомоги жертвам вчинених злочинів (юридичні консультації, рекомендації, моральна реабілітація);
- підвищення рівня обізнаності населення щодо наявного рівня дискримінації у суспільстві та вчинених злочинів на ґрунті етнічної чи расової ненависті;
- тощо.

Правозахисники (як особи, що одноосібно або у співпраці з іншими сприяє дотриманню прав людини або здійснює їх захист), часто-густо самі стають жертвами злочинів на ґрунті ненависті, оскільки вони можуть стати мішенню для такого нападу внаслідок їх професійної діяльності, солідарності з жертвами дискримінації, визнання принципу рівності та дотримання вимог толерантності. У такому випадку на державу повинен покладатись обов'язок щодо забезпечення захисту правозахисників. Окремі закони про боротьбу з такими злочинами зазначають, що напади на правозахисників у зв'язку з їх діяльністю проти дискримінації також вважаються злочинами, вчиненими на ґрунті ненависті.

Роль міжнародних організацій щодо попередження злочинів з мотивів расової чи етнічної дискримінації неможливо заперечувати.

Так, наприклад, ОБСЄ приділяє особливу увагу таким правопорушенням. Рада міністрів ОБСЄ неодноразово стверджувала, що такі злочини загрожують не тільки безпеці громадян та громадському порядку, а й можуть переростати у конфлікти та насильство значно більше за обсягом.

ОБСЄ здійснює діяльність щодо попередження таких злочинів через Бюро демократичних інститутів прав людини (БДІПЛ). До повноважень бюро віднесено наступні функції:

- надання підтримки державам та іншим суб'єктам суспільства в їх діяльності у галузі превенції зазначених злочинів;
- моніторинг вчинених злочинів, підготовка відповідних щорічних звітів;
- розроблення програм допомоги країнам-учасницям, спрямованим на підвищення ефективності попередження зазначених злочинів
- проведення семінарів для представників міністерств, відомств, навчання працівників правоохоронних органів та прокуратури;
- збір даних для вирішення питань кримінального судочинства;
- підтримка роботи тематичних Інтернет-ресурсів (Legislationonline, TANDIS);
- тощо.

Legislationonline містить законодавчі бази країн-учасниць ОБСЄ у сфері діяльності БДППЛ (в т.ч. – попередження злочинів на ґрунті етнічної чи расової ненависті).

TANDIS є ресурсом, що надає доступ до інформації щодо питань толерантності та подолання дискримінації за різними ознаками в регіоні ОБСЄ. Ресурс містить можливість для подання інформації про злочини та інші інциденти, вчинені на ґрунті ненависті, громадські чи державні ініціативи в такій сфері.

§ 5. Заборона пропаганди ідей расової чи етнічної дискримінації. Заборона дискримінації за ознакою походження

Відповідно до ст.4 Міжнародної конвенції про ліквідацію усіх форм расової дискримінації, держави-учасниці осуджують будь-яку пропаганду та всі організації, які ґрунтуються на ідеях чи теоріях переваги однієї раси чи групи осіб певного кольору шкіри або етнічного походження, чи іншим шляхом намагаються виправдати або заохочують расову ненависть і дискримінацію в будь-якій формі.

На держави-учасниці також покладений обов'язок вжиття негайних та позитивних заходів, що спрямовані на унеможливлення

існування будь-якого підбурювання до такої дискримінації чи актів дискримінації.

Відповідно до вимог, що містяться в зазначеній у п. а-с зазначеної статті, держави повинні:

– оголосити злочином, що карається законом, будь-яке поширення ідей, оснований на расовій перевазі чи ненависті, будь-яке підбурювання до такої ненависті, всі акти насильства або підбурювання до них, надання будь-якої допомоги для проведення расистської діяльності (в т.ч. – фінансування);

– оголосити незаконним та заборонити організацію, а також організовану або іншу пропагандистську діяльність, що заохочує етнічну дискримінацію (чи підбурює до неї) і визнавати участь у таких організаціях чи в такій діяльності злочином, що карається законом;

– не дозволяти національним чи місцевим органам державної влади, установам, ОМС заохочувати расову дискримінацію або підбурювати до неї.

ТЕМА 8. ТОЛЕРАНТНІСТЬ ДО СЕКСУАЛЬНИХ МЕНШИН

- 1. Заборона дискримінації за ознакою сексуальної орієнтації: акти Ради Європи.*
- 2. Справа Європейського суду з прав людини “Оліарі та інші проти Італії”.*
- 3. Акти ЄС: між повноваженням Союзу і компетенцією держав.*
- 4. Зобов’язання держави у сфері прав ЛГБТІ-людей. Заборона дискримінації на підставі сексуальної орієнтації.*
- 5. Проблема визнання державою одностатевих союзів. Суспільна мораль і права ЛГБТІ-людей.*
- 6. Релігійна свобода і право ЛГБТІ-людей на недискримінацію (“справа пекаря” та подібні).*

§ 1. Заборона дискримінації за ознакою сексуальної орієнтації: акти Ради Європи

При розгляді цього питання слід зазначити, що боротьба з різними формами нетерпимості стала однією з цілей та причин створення Ради Європи у 1949 році. На сьогодні така функція залишається однією пріоритетних функцій.

Такі складові Ради Європи як Комітет міністрів, Парламентська асамблея, Уповноважений з прав людини також займаються завданнями попередження дискримінації за ознакою сексуальної орієнтації.

Резолюція 1728 (2010) Дискримінації за ознакою сексуальної орієнтації та гендерної ідентичності прийнята з метою попередження дискримінації за ознакою сексуальної орієнтації та

гендерної ідентичності, яким встановлені вимоги та принципи для держав-членів Ради Європи.

Парламентською асамблеєю також була прийнята Резолюція 1948 (2013) про попередження дискримінації за ознакою сексуальної орієнтації та гендерної ідентичності. Акт складається з 11 пунктів, деякі з них містять додаткові підпункти.

Відповідно до норм Резолюції, Парламентська асамблея підтримує позитивні зміни в галузі попередження дискримінації за ознакою сексуальної орієнтації чи гендерної ідентичності, а саме вчинення різними державами конкретних законодавчих дій, створення планів та стратегій щодо досягнення рівності та попередження дискримінації у відношенні ЛГБТІ-осіб, а також щодо попередження нетерпимості та насильства на підставі гомофобії чи трансфобії.

Крім того, Асамблея виражає власну стурбованість щодо гомофонних промов політиків чи інших авторитетних осіб. На думку парламентської асамблеї, такі вислови не є способом проявлення свободи думки чи слова та є рівноцінними образам чи підбурюванню до ворожнечі, дискримінації та насильству. Ми не можемо повністю погодитися з таким твердженням, оскільки у кожному конкретному випадку певний «спіч» повинен оцінюватися на предмет наявності в нього “hate”-ознак. Такі критерії були розглянути нами раніше в межах цієї учбової дисципліни при аналізі «мови ненависті».

У підпунктах пункту 9 Асамблея наголошує на необхідності наступної діяльності держав-членів Ради Європи :

- підтримка захисту прав людини у повному обсязі, в т.ч. – заборона на дискримінацію за ознакою сексуальної орієнтації та гендерної ідентичності;
- прийняття національного законодавства у галузі захисту від всіх форм дискримінації за ознакою сексуальної орієнтації та гендерної ідентичності;
- проводити навчання співробітників поліції, судової системи та адміністративних органів з питань гомофобії, трансфобії та заборони дискримінації за ознакою сексуальної орієнтації та гендерної ідентичності;

– тощо.

Крім того, пункт 10 Резолюції містить рекомендації окремим державам щодо конкретних ситуацій, пов'язаних з питанням гомофобії, трансфобії та заборони дискримінації за ознакою сексуальної орієнтації та гендерної ідентичності (Польща, Республіка Молдова, Російська Федерація, Кіпр, Україна, Грузія, Литва).

§ 2. Справа Європейського суду з прав людини “Оліарі та інші проти Італії”

Позивачами у справі є три гомосексуальні пари: шість італійських чоловіків, що мешкають в Італії. Громадянин А. та громадянин Оліарі, котрі знаходилися у стабільних відносинах один з одним, в липні 2008 року звернулися до відділу реєстрації актів громадянського стану Трентської комуни з проханням зареєструвати їх брак, у чому отримали відмову. Зазначені особи подали скаргу до Трентського суду, мотивуючи це тим, що італійське законодавство не забороняє реєстрацію одностатевих шлюбів. Суд відхилив позов, мотивуючи це нормами цивільного кодексу, які вимагають наявності різних статей у таких осіб.

Національна касаційна інстанція подала запит до Конституційного суду Італії щодо розгляду питання про невідповідність чинного закону Конституції. Рішенням Конституційного суду було встановлено, що право на вступ до браку, затверджене в Конституції Італії не розповсюджується на гомосексуальні союзи та є правом на брак в його традиційному розумінні. В наслідок такого рішення, стадія апеляції залишила без задоволення скаргу позивачів.

Аналогічні ситуації (щодо неможливості реєстрації одностатєвого шлюбу) виникли у громадян Фелічетті та Заппа (у 2011 р.), Ціппо та Заччео (у 2009р.). Обидві ситуації не мали розвитку щодо їх апеляційного оскарження чи розгляду Конституційним судом на підставі наявності вищезазначеного рішення останнього.

Скарги були подані до ЄСПЧ 21 березня та 10 липня 2011 року, всі заявники зазначили про неможливість одружитися,

саме тому, вони вважали що є дискримінованими за ознакою сексуальної орієнтації.

Суд вирішив, що рівень юридичної регламентованості прав одностатевих пар на сьогодні в Італії не є достатньо високим. Можливість реєстрації одностатевих шлюбів (затверджена місцевою владою в деяких муніципалітетах Італії) має виключно символічне значення, оскільки вона не дає ніяких загальновизнаних прав одностатевим парам.

Крім того, італійським урядом не була доведена компетенція національної судової системи щодо рішень про визнання партнерства. ЄСПЧ вирішив, що необхідність постійного звернення до національних судів з аналогічними питаннями (з урахуванням факту перевантаженості системи правосуддя) є суттєвою проблемою позивачів в контексті поваги до їх приватного та сімейного життя.

ЄСПЧ також наголосив на наявній тенденції у держав-членів Ради Європи до визнання одностатевих шлюбів: 24 з 47 прийняли закони, що регламентують таке визнання.

Крім того, Суд взяв до уваги той факт, що вищі судові інстанції в Італії (Конституційний суд) неодноразово зазначали про необхідність законодавчого визнання та захисту одностатевих відносин.

На підставі вищезазначеного та іншої додаткової мотивації Суд прийшов до висновку про відсутність привалюючого суспільного інтересу, котрому можна було б протиставити інтерес заявників щодо необхідності юридичного визнання їх відносин. На думку суду, таким чином, національною правозастосовчою практикою мало місце порушення статті 8 Конвенції (право на повагу до приватного та сімейного життя).

Суд постановив, що Італія повинна виплатити кожному з заявників 5000 євро компенсації моральної шкоду та відповідним позивачам 4000 євро в якості компенсації витратків.

Слід також зауважити, що Суд визнав скаргу в контексті статті 12 (право на брак) окремо та у зв'язку зі статтею 14 неприйнятною, оскільки, не зважаючи на певну тенденцію щодо визнання одностатевих шлюбів, на думку Суду, стаття 8 не

накладає на держави обов'язок надання одностатевим парам права на шлюб.

В науці є думка про те, що, не зважаючи на правильність судової мотивації, логічність оцінки фактів та доречність застосування норм, ЄСПЧ у рішенні «Оліарі та інші проти Італії» помилився, оскільки компетенція Суду не передбачає ефективних важелів впливу щодо реального виконання його рішень. На думку науковців, такий прецедент на сьогодні не вирішує питання одностатевих шлюбів, оскільки таке питання вимагає зміни суспільного відношення до зазначеної проблематики.

§ 3. Акти ЄС: між повноваженням Союзу і компетенцією держав

Відповідно до пункту 21.1. Хартії основних прав Європейського Союзу, будь-яка дискримінація за будь-якою ознакою статі, раси, кольору шкіри, етнічного чи соціального походження, генетичних особливостей, мови, релігії або переконань, політичних або інших поглядів, приналежності до національних меншин, майнового стану, народження, інвалідності, віку чи соціальної орієнтації, **забороняється**.

На нашу думку, саме ця норма на сьогодні містить найширше коло ознак, за якими можуть бути дискриміновані групи осіб чи конкретна особа загалом.

Звичайно, наведений перелік не є вичерпним та може бути змінений (в т.ч. – розширений) зі зміненням кола соціальних відмінностей у світі. В рамках такої тематики ми можемо зробити припущення, що спектр дискримінаційних ознак (з відповідним розвитком науки у майбутньому), може бути доповнений, наприклад, ознаками генної модифікованості людини, клонування особи, протезування (чи доповнення людського організму додатковими органами) або навіть дискримінація за видовою ознакою (відмінною від “*homo sapiens*” у випадку контакту з представниками іноземних цивілізацій).

Додатковими актами в ЄС з тематики попередження етнічної дискримінації є: Директива щодо расової рівності та Рамкова директива рівної зайнятості.

§ 4. Зобов'язання держави у сфері прав ЛГБТІ-людей. Заборона дискримінації на підставі сексуальної орієнтації

Зобов'язання держави у сфері прав ЛГБТІ-осіб є обов'язком щодо невтручання держави у сферу індивідуальної свободи вибору статевого партнера та свободи сексуальної та гендерної самоідентифікації, повага до таких прав, їх забезпечення, захист, сприяння їх реалізації, превенція щодо порушень прав людини, застосування санкцій та компенсацій за порушення таких прав.

Зобов'язання держави поважати прав ЛГБТІ-осіб полягає в неможливості порушення державними органами, підприємствами, установами прав таких осіб при виконанні своїх обов'язків.

Зобов'язання держави захищати права ЛГБТІ-осіб полягає у захисті від протиправного втручання у процес реалізації прав ЛГБТІ-осіб, припиненні таких порушень, притягнення винних осіб до відповідного виду відповідальності, правовідновлення порушеного права (встановлення належної компенсації).

Зобов'язання держави забезпечувати здійснення прав ЛГБТІ-осіб полягає в необхідності здійснення державою активних дій з метою підвищення рівня та обсягів реалізації прав ЛГБТІ-осіб (насамперед мова йде про законотворчу практику щодо регламентації таких прав, правозастосовчу (судову) щодо захисту прав таких осіб тощо).

На сьогодні основним обов'язком держави щодо захисту прав ЛГБТІ-осіб є неможливість дискримінації осіб за ознакою сексуальної орієнтації, сексуального чи гендерного самоусвідомлення. Такий обов'язок є як вимогою щодо держави про недискримінацію таких осіб, так вимогою про встановлення державою вимог щодо інших суб'єктів про неможливість дискримінації ЛГБТІ-осіб (незалежно від форм власності таких суб'єктів).

Верховним комісаром ООН з прав людини Наві Піллей були розроблені п'ять обов'язків держав щодо дотримання прав ЛГБТІ-осіб. До них комісар відносить:

- захист осіб від гомофобного трансфобного насильства (шляхом включення сексуальної орієнтації та гендерної ідентичності як підзахисних людських особливостей в законодавство про злочини на ґрунті ненависті, створення ефективних систем для реєстрації актів насильства з мотивів ненависті та звітності по таких актах);

- попередження катувань та інших жорстоких та нелюдських, що принижують людську гідність, способи поводження з ЛГБТІ-особами, що є арештованими (шляхом заборони таких дій, встановлення покарання за них, забезпечення відшкодування завданої шкоди, розслідування всіх випадків неналежного поводження з боку представників держави, судовий розгляд таких випадків);

- скасування законів що передбачають кримінальну відповідальність (декриміналізація), за гомосексуальність, а також будь-яких законів, що забороняють вступ до статевих зносин повнолітніх осіб одної статі, забезпечення неможливості того, щоб сексуальна орієнтація чи гендерна ідентичність слугували підставою для арешту чи затримання особи, а також недопущення того, щоб такі особи піддавалися безпідставному та принижуючому фізичному огляду з наміром встановлення їх сексуальної орієнтації;

- заборона дискримінації за ознакою сексуальної орієнтації та гендерної ідентичності, прийняття всіх необхідних законів, що відносили би сексуальну орієнтацію та гендерну ідентичність до заборонених підстав дискримінації (а саме забезпечити недискримінаційний доступ до базових послуг, в тому числі в контексті працевлаштування та медичного обслуговування, забезпечення навчання та підготовку працівників з метою попередження дискримінації та стигматизації ЛГБТІ-осіб);

- гарантування свободу виразу будь-яких думок представників ЛГБТІ-спільноти, можливість обмеження такого права виключно у відповідності до міжнародного права (захист представників ЛГБТІ-спільноти, що реалізують своє право на свободу слова

чи свободу мирного зібрання від актів насильства чи запугування з боку третіх осіб).

§ 5. Проблема визнання державою одностатевих союзів. Суспільна мораль і права ЛГБТІ-людей

Неможливо заперечувати той факт, що питання визнання державою одностатевих шлюбів може суперечити суспільній моралі багатьох представників як сучасного українського суспільства, так і глобального населення загалом.

Водночас, неможливо заперечувати право дорослої дієздатної особи на свободу вибору статевого партнера (у випадку не порушення при цьому прав інших осіб).

Не поглиблюючись у питання суперечностей поглядів представників ЛГБТІ – спільноти та супротивників таких поглядів наведемо перелік суспільно-негативних наслідків невизнання державою одностатевих шлюбів.

Такими негативними наслідками є неможливість реалізації особами великого кола цивільних прав у державах, в яких не визнаються одностатеві шлюби. Велику кількість таких «нереалізованих» або «обмежених прав людини було наведено у рішенні Верховного суду США щодо легалізації одностатевих шлюбів. Наведемо основні з них.

Так, мотивацією Верховного суду США щодо необхідності визнання одностатевих шлюбів була неможливість реалізації представниками одностатевих пар таких прав і свобод людини і громадянина:

- право на зазначення у якості удовішого члена подружжя у свідоцтві про смерть особи;
- право на усиновлення дітей;
- право на виховання дітей, усиновлених одним з членів подружжя у випадку його смерті – другим;
- право на виховання біологічних дітей одного з подружжя у випадку його смерті – іншим;
- право на спадкування у випадку смерті одного з подружжя;

- право на присутність у лікарні у випадку хвороби одного з подружжя;
- право на соціальні виплати у випадку смерті одного з подружжя;
- тощо.

Наведений перелік яскраво демонструє, що ціллю легалізації одностатевих шлюбів є не приниження інституту браку, а подолання формально-організаційних перешкод, з якими зіштовхувалися заявники та можуть зіштовхнутися представники одностатевих пар.

Слід також зауважити, що важливим фактором необхідності такого визнання був неоднаковий суспільно-правовий статус в межах різних штатів.

Питання узгодження суспільної моралі та прав ЛГБТІ-осіб полягає не тільки у необхідності належного регулювання прав таких осіб, як визнання одностатевих шлюбів, а й у еволюції суспільних відносин загалом.

Окремі зміни суспільної моралі можуть бути досягнуті шляхом правового виховання в душі толерантності.

§ 6. Релігійна свобода і право ЛГБТІ-людей на недискримінацію (“справа пекаря” та подібні)

«Справа пекаря» полягає у конфлікті права гомосексуальної пари з Колорадо на свободу сексуальної орієнтації та права на свободу віросповідання пекаря того самого штату. Фабула справи полягає у наступному: пара бажала замовити весільний пиріг, але володілець пекарні у пригороді Денвера Леквуд ввічливо, але категорично відмовився (мотивуючи це власними релігійними переконаннями: він також відмовляється виконувати замовлення схожих тортів на Хеллоуїн, холостяцькі вечірки, розлучення, торти з вмістом алкоголю тощо), відмовився, чим засмутив пару. Вони подали скаргу у відповідну державну Комісію прав громадян штату Колорадо та систему національного судочинства, які встали на свою сторону. Показово, що комісія видала наказ пекаря обслуго-

увати одностатеві весілля та пройти антидискримінаційний тренінг.

Верховний суд США прийняв рішення на користь пекаря, та зазначив, що зазначена нами раніше Комісія штата Колорадо проявила ворожнечу по відношенню до представника конкретного віросповідання при розгляді порушення пекарем Джеком Філіпсом законодавства про боротьбу з дискримінацією у штаті (який забороняє підприємцям відмовляти клієнтам у наданні послуг на підставі їх раси, статі, сімейного стану чи сексуальної орієнтації). Зокрема, один з членів комісії порівняв релігійні переконання Фліпса з Голокостом. Таким чином Суд приходить до висновку про те, що Комісія порушила права Філіпса гарантоване Першою поправкою.

Тим не менш, у рішенні суду відсутня чітка позиція щодо обставин, в яких в аналогічному конфлікті ситуація буде вирішена на користь інтересу, який захищений правом на свободу віросповідання. Таким чином, в науці є точка зору про те, що Суд навмисно не створив чіткий прецедент, який міг би використовуватися як алгоритм при вирішенні подібних справ та дозволяв би не виконувати вимоги антидискримінаційних законів, мотивуючись власними релігійними переконаннями.

На нашу думку, така нечітка позиція Суду яскраво підкреслює напруженість стосунків між прихильниками прав сексуальних меншин та консервативними християнами.

Також показовим є факт того, що під час розгляду справи власник пекарні втратив приблизно 40% свого доходу та більше половини працівників. За словами самого Філіпса, після його відмови він та члени його родини почали отримувати погрози.

Адміністрація чинного на момент написання тез лекцій цієї навчальної дисципліни президента США Дональда Трампа (який є республіканцем) підтримала таке рішення Суду. Генеральний прокурор Джефф Сешнс підкреслив на важливості дотримання Першої поправки до Конституції США (свобода думки, слова, релігії і ЗМІ) щодо неможливості дискримінації осіб на основі їх релігійних переконань.

Конференція єпископів США також висловила власну думку щодо цієї справи, відповідно до якої, рішення у справі є не просто вирішенням питання про те, чи був зобов'язаний Джек Філіпс виконати замовлення, а про позицію Верховного суду щодо права особи на свободу віросповідання та обсяг його практичної реалізації.

Показовим також є той факт, що автором зазначеного рішення є суддя Ентоні Кеннеді, котрий також є автором загальновідомого рішення суду від 2015 р., котрим фактично були легалізовані одностатеві шлюби в США.

На нашу думку, не зважаючи на наявні протиречності, суд все ж таки досягнув консенсусу між інтересами протистоячих сторін, оскільки після винесення рішення обидві сторони повідомили ЗМІ та громадськість про те, що таке рішення їх влаштовує. Представники пари відзначили, що сам факт наявності такого рішення підкреслює важливість прав гомосексуалістів, в той час як адвокати Філіпса зауважили, що в рішенні наголошується на необхідності поваги релігійних переконань особи з боку уряду.

ТЕМА 9. ТОЛЕРАНТНІСТЬ В УКРАЇНІ (частина 1)

- 1. Основні показники толерантності в Україні: вітчизняні і світові дослідження.*
- 2. Релігійна толерантність.*
- 3. Толерантність до етнічних меншин.*
- 4. Проблема мови ненависті в Україні.*
- 5. Толерантність до сексуальних меншин.*

§ 1. Основні показники толерантності в Україні: вітчизняні і світові дослідження

Показники толерантності – результати проведених в досліджень щодо рівню толерантності суспільства, виконання вимог толерантності державної владою під час виконання її функції статистика щодо правопорушень, здійснених з мотивів різного типу ненависті та інші дані, що свідчать про рівень та обсяги толерантності у суспільстві.

Зазначені дослідження можуть проводитися державними органами, національними, іноземними, міжнародними організаціями, окремими особами.

В першу чергу слід звернути увагу на діяльність Європейської комісії проти расизму та нетолерантності (ЄКРНТ), що є колегіальним органом РА щодо моніторингу расизму, ксенофобії, антисемізму та будь-якого виду нетерпимості з точки захисту прав людини, зазначених в ЄКПЛ. Комісія складається з експертів-представників країн-членів РА.

Основним напрямом діяльності є складання доповідей щодо рівня толерантності в країнах-учасницях РА, надання урядам рекомендацій за результатами такого моніторингу тощо.

Державні органи (насамперед правоохоронні), як правило, ведуть офіційну статистику щодо окремих показників толерантності. Яскравим прикладом є формування та оприлюднення МВС офіційної статистики щодо фактів вчинення злочинів, передбачених диспозицією ст.161 ККУ.

Прикладом національної організації, що проводить дослідження щодо рівню толерантності в Україні є Правозахисний ЛГБТ Центр «Наш світ», створений у Луганську в 1998 році. Основними напрямками діяльності організації є:

- моніторинг дотримання прав людини по відношенню до ЛГБТ, підготовка звітів;
- правова освіта ЛГБТ-спільноти (література, тренінги);
- робота, спрямована на поліпшення українського антидискримінаційного законодавства і практик;
- первинна правова допомога і консультування жертв дискримінації та дій на ґрунті ненависті;
- спільні акції з іншими організаціями з відстоювання рівних прав для ЛГБТ на законодавчому та політичному рівні;
- організація семінарів та конференцій.

Результати досліджень Центру «Наш світ» використовуються в публікаціях ЗМІ, звітах комісара з прав людини РА, Державного Департаменту США в 2007–2013р., ОБСС, універсальному періодичному звіті ООН за 2008/2012 р. та ін.

Національний індекс прав людини – є спільним проектом Української гельсінської спілки з прав людини та омбудсмена України щодо дослідження рівню дотримання, гарантування та захисту прав людини в Україні. Основним напрямом діяльності є формування місцевого індексу прав людини шляхом моніторингу міст, районних центрів, об'єднаних територіальних громад. За результатами кожного моніторингу місцева влада має перелік рекомендацій щодо покращення власної діяльності, ОМС отримують необхідний інструментарій самооцінки, перелік способів вирішення складних проблем, тощо.

Ще одним прикладом національного дослідження є діяльність Українського центру економічних та політичних досліджень ім. О.Разумкова, який є недержавним аналітичним центром, засно-

ваним у 1994р. що здійснює дослідження в різних сферах з метою сприяння становленню України як демократичної, соціальної, правої держави, розвитку громадянського суспільства. Результати статистичних досліджень, проведених Центром ми будемо використовувати далі.

Інформацію про злочини, вчинені на ґрунті ненависті, збирають у Генеральній прокуратурі України, Міністерстві внутрішніх справ, Державному департаменті з питань виконання покарань та Державному комітеті статистики. Як зазначає ЄКРНТ, ще донедавна інформація за такими злочинами не розподілялися за окремими критеріями, мотивами такої ненависті. Тільки у 2016 році вперше Національною поліцією були опубліковані дані про вчинені на ґрунті ненависті злочини, які були зареєстровані упродовж 2015 року.

Відповідно до таких даних, загалом зареєстровано 157 таких інцидентів, з яких вчинено:

- 31 – з расистських та ксенофобських мотивів;
- 94 – через упередження до ромів та синті;
- 18 – з антисемітських мотивів;
- 94 – через упередження до християн чи представників інших релігій;
- 9 – через упередження до ЛГБТІ-осіб;
- 2 – через упередження до осіб з фізичними вадами.

Показово, що більшість з них включали розпалювання ненависті з застосуванням насильства (45), пошкодження майна (32) та завданням тілесних ушкоджень (30).

Міжнародні та неурядові організації, зазначають, що реальна статистика відмінна від офіційної та стверджують про наявність 213 фактів таких злочинів протягом 2015 року.

§ 2. Релігійна толерантність

Відповідно до результатів соціологічного опитування Центру Разумкова, станом на 2017 рік до православних відносять себе 64,7% Українців. Показово, що 23,3% з опитуваних вважають себе

«просто православними», без відношення себе до патріархату певної церкви.

Показники за іншими релігіями розподілились наступним шляхом:

- Римо-Католицизм – 0,8 %;
- Греко-Католицизм – 8,2 %;
- Протестантські та Євангелічні Церкви 1,2 %;
- Іудаїзм 0,2 %;
- Іслам 0,0 % (менше одної десятої відсотка);
- Буддизм 0,2 %;
- Індуїзм 0,0 % (менше одного відсотка);
- Язичництво 0,1 %;
- «Я просто християнин» 12,7 %;
- Інше 0,3 %;
- Не відношу себе до жодного з релігійних віросповідань 11,4 %;
- Не відповідали 0,2 %.

Відповідно до іншого дослідження, проведеного у 2017 р. Центром Разумкова, на питання: «Кого би Ви не бажали бачити своїм сусідом?» 7 % опитуваних відповіли «представника іншої релігії».

§ 3. Толерантність до етнічних меншин

Відповідно до першого та поки єдиного перепису населення України 2001 року, загальна кількість населення складала 48,5 мільйонів осіб. Етнічний склад на той час розподілявся наступним чином:

- українці – 77,8%;
- росіяни – 17,3%;
- білоруси – 0,6%;
- молдовани – 0,5%;
- кримські татари – 0,5%;
- болгары – 0,4%;
- угорці – 0,3%;
- румуни – 0,3%;

- поляки – 0,3%;
- євреї – 0,2%;
- греки – 0,2%;
- інші – 1,6%.

Наступний перепис населення заплановано на 2020 рік (якій вже неодноразово відкладали раніше).

Відповідно до соціологічного дослідження центру Разумкова у 2017 р., 7% опитуваних не бажали би бачити своїми сусідами осіб, що розмовляють іншою мовою.

План заходів для реалізації Національної стратегії у сфері прав людини містить розділ про захист прав представників етнічних меншин та корінних народів.

Указом Президента від 8 квітня 2013 року було затверджено Стратегію захисту та інтеграції в українське суспільство ромської національної меншини на період до 2020 року, постанова КМУ від 11 вересня 2013 затверджувала План заходів для її реалізації.

На думку ЄКРНТ, зазначена стратегія не була ефективною, а передбачені Планом заходи залишились переважно нереалізованими.

Відповідно до доповіді ЄКРНТ, найчастіше жертвами насильства з расистських мотивів стають роми (напад на чотири домогосподарства ромів у Коростені у лютому 2014 року, підпал ромської родини в Черкасах у квітні 2014 року, заворушення в Лощинівці в серпні 2016 наслідками якого стали пограбування та спалення декількох домогосподарств ромів).

Єврейські організації вважають рівень насильства щодо євреїв в Україні дуже низьким. Однак, у 2015 році у Харкові зареєстрований один жорстокий напад на лікаря-єврея, під час якого нападник викрикував «Жидівська мордо, забирайся геть із міста та краї».

Загальновідомим є приклад нападу близько 30 озброєних осіб у 2015 році на іноземних студентів у Харкові. Наслідком інциденту було поранення дев'ятох студентів.

§ 4. Проблема мови ненависті в Україні

Відповідно до доповіді IREX 2016 року, кількість випадків вчинення “hate speech” в ЗМІ є невеликою (особливо, з урахуванням збройного конфлікту на сході України), хоча в невеликих місцевих ЗМІ чи блогосфері відомі випадки розпалювання ненависті до населення Донбасу. У зазначеній доповіді наголошується, що не журналістська спільнота, а саме представники українського Парламенту частіше вдаються до мови ненависті під час виступів на телебаченні.

На думку ЄКРНТ, здебільшого мова ненависті спостерігається у телевізійних програмах, що транслюються на каналах, які належать представникам опозиції. Крім того, ЄКРНТ зазначає, що мова ненависті в ЗМІ часто-густо спрямовуються на представників ЛГБТІ-спільноти.

Відповідно до доповіді правозахисного ЛГБТІ-центру «Наш світ» у 2016 році в українських ЗМІ було зареєстровано 424 випадки розпалювання ненависті. За кількістю згадування критерії сексуальної орієнтації чи гендерної ідентичності посідали друге місце, поступившись критерію етнічного походження. Зокрема, часто-густо регіональні ЗМІ можуть вдаватися до розповсюдження ідей про те, що спосіб життя ЛГБТІ-осіб суперечить українським та християнським цінностям. Повідомлення про ЛГБТІ-заходи (Марш рівності, «Одеса прайд») були здебільшого упередженими та схилялись до стереотипів.

На думку ЄКРНТ, мова ненависті є серйозною проблемою не лише тому, що часто вона є кроком, передуючим насильству, а й тому, що вона суттєво шкідливо впливає на представників ЛГБТІ-спільноти конкретно, а також на суспільну єдність загалом. Комісія підкреслює, що повинна відбуватися реакція правоохоронної системи (у вигляді кримінальних, цивільних та адміністративних санкцій), а також здійснюватися інші механізми протистояння її шкідливого впливу (попередження, саморегуляція, розповсюдження протилежних поглядів).

§ 5. Толерантність до сексуальних меншин

Відповідно до доповіді ЄКРНТ за 2017 р. щодо України, офіційні дані про кількість ЛГБТІ-осіб в Україні відсутні. Ст.32 КУ встановлює заборону збирання, зберігання, використання та розповсюдження інформації про особисте та сімейне життя без згоди особи. Рекомендація СМ/Рес (2010)5 Комітету міністрів для держав-членів щодо заходів протидії дискримінації за ознаками сексуальної орієнтації чи гендерної ідентичності зазначає про те, що збирання таких даних можливе, якщо це необхідно для досягнення конкретної, правомірної та законної мети.

Саме в умовах відсутності конкретних офіційних статистичних даних створення необхідного базису для розробки та здійснення державної політики вирішення проблеми нетерпимості та дискримінації по відношенню до ЛГБТІ-осіб неможливе.

У зазначеному вище звіті ЄКРНТ міститься рекомендація органам державної влади України щодо необхідності проведення дослідження та збирання відповідних даних про ЛГБТІ-осіб в Україні та про існуючі факти нетерпимості чи дискримінацію по відношенню до них.

Відповідно до результатів статистичного опитування центру Разумкова за 2017 рік, 67% опитуваних не бажали би проживати по сусідству з представниками ЛГБТІ-спільноти.

ТЕМА 10. ТОЛЕРАНТНІСТЬ В УКРАЇНІ (частина 2)

- 1. Толерантність і військовий конфлікт: нові загрози і засоби протидії.*
- 2. Додаткові обмеження прав людини в умовах військового конфлікту.*
- 3. Розвиток законодавства щодо забезпечення толерантності.*

§ 1. Толерантність і військовий конфлікт: нові загрози і засоби протидії

Вплив військового конфлікту на суспільно-правові відносини всередині Українського суспільства неможливо заперечувати. Показовим є той факт, що Україна пережила найбільше внутрішнє переміщення населення в Європі з часів Другої світової війни як наслідок подій 2014 року. Станом на 2017 рік, відповідно до доповіді ЄКРН, на території, підконтрольній Україні перебуває приблизно 1,7 мільйона ВВП, абсолютну більшість з яких складають переселенці з Донецької та Луганської областей.

ЄКРН визнає, що особи, що були переміщені в межах власної країни можуть бути незахищеними від порушення прав людини (в т.ч. числі – потерпати від дискримінації за ознакою походження або критерієм приналежності до переселенців). Внаслідок цього вони потребують особливих форм захисту і підтримки.

Національне законодавство України, що регулює відносини у зазначеній галузі, представлено, в першу чергу, Постановою КМУ від 16 грудня 2015 р. «Про затвердження Комплексної державної програми щодо підтримки, соціальної адаптації та реінтеграції громадян України, які переселилися з тимчасово окупованої території України на районів проведення антитерористичної операції в

інші регіони України, на період до 2017 року» та відповідний План заходів.

Цілями прийняття такого НПА є:

- вирішення базових проблем ВВП;
- зниження соціальної напруги серед ВВП безпосередньо та у суспільстві загалом;
- сприяння соціальній інтеграції ВВП, їх адаптації на новому місці проживання;
- забезпечення ВВП необхідними житловими умовами;
- забезпечення можливостей реалізації прав ВВП;
- надання соціальної, матеріальної і психологічної підтримки.

Тим не менш, ВВП часто-густо стикаються з відповідними труднощами, основними з яких є:

- відновлення втрачених документів;
- реєстрація на новому місці проживання;
- реалізація права на житло, працю, пенсійне забезпечення, участь у виборах, освіту, медичне обслуговування та іншими соціальними послугами.

Найбільш актуальними на сьогодні залишаються проблеми житла та працевлаштування.

Водночас, відповідно до даних ЄКРН, в українському суспільстві спостерігається високий рівень солідарності по відношенню до ВВП: більшість із них зустріли розуміння та підтримку серед населення тим місцевостей, куди вони були переселені. ЄКРН також відмічає високий рівень самоорганізації ВВП у створенні громадських об'єднань з метою захисту своїх прав. Однак часто-густо представники ВВП можуть відчувати себе забутими чи дискримінованими державною владою через відсутність позитивних змін у їхньому становищі. Для належного вирішення зазначених проблем необхідні додаткові зусилля, в першу чергу – здійснення відповідного фінансування.

Тим не менш, не зважаючи на загально солідарне відношення до ВВП, у практиці наявні інциденти проявів нетерпимого ставлення з мотивів належності таких осіб до групи переселенців, а саме:

- відмови у наданні послуг оренди житла;
- відмови у працевлаштуванні;
- образливі вирази по відношенню до водіїв автомобілів, зареєстрованих в Донецький та Луганській областях (перші літери державних знаків «АН» та «ВВ») відповідно;
- незадоволеність місцевого населення по факту будування модульних містечок для переселенців поблизу їхнього місця проживання;
- тощо.

§ 2. Додаткові обмеження прав людини в умовах військового конфлікту

Сучасне законодавство, що регламентує специфіку відносин, пов'язану з військовим конфліктом, містить додаткові обмеження прав людини.

Так, наприклад, мова йде про обмеження права людини на свободу пересування: чинним законодавством передбачений особливий контроль за переміщенням осіб, транспортних засобів та вантажів уздовж лінії розмежування в межах Донецької та Луганської областей. Можливість перетину лінії розмежування передбачена виключно через встановлені пункти пропуску, при цьому на осіб покладається обов'язок надання документу, що посвідчує особу та оформлення спеціального дозволу в органах СБУ. Заявка на зазначений дозвіл розглядається протягом 10 діб.

В науковій літературі серед основних недоліків процедури видачі дозволів слід відзначити відсутність чітких адміністративних або судових процедур щодо оскарження можливої відмови у видачі дозволу.

Одним з «найгостріших» обмежень прав людини, пов'язаний з військовим конфліктом є існуючий на сьогодні порядок виплати пенсій та інших соціальних виплат особам, що проживають на не підконтрольних територіях.

Рішення ЄСПЛ у справі «Хлібник проти України» відзначило, що права заявників не були порушені, оскільки ними не були оскаржені дії органів державної влади в національній судовій

системи, та вони мають можливість для використання засобів судового захисту у сусідніх регіонах.

Таке рішення відповідає «букві закону» але певним чином суперечить з іншими правовими позиціями ЄСПЛ, котрі визначають пенсію як власність особи.

Переміщення на територіях обласних адміністрацій Донецької та Луганської областей також зазнає відповідних змін: особи також мають мати документ, що посвідчує особу для проходженню контролю на відповідних пунктах.

Населення, що проживає на зазначених територіях часто-густо стикається з проблемою відсутності електропостачання, мобільного зв'язку, доступу до мережі Інтернет і, як наслідок, обмежує можливість реалізації їх прав на свободу слова, доступу до інформації, доступу до органів державної влади та ОМС та ін. Така специфіка обмежує право таких осіб на подання документів для отримання дозволу на перетин лінії розмежування засобами електронного зв'язку як найлегшого та найзручнішого з існуючих способів.

Крім того, ПАРЕ була висловлена занепокоєність щодо реалізації Україною права на дерогацію (право відступу). Наприклад, на території Донецької та Луганської областей збільшена тривалість превентивного затримання з 72 годин до 30 діб, що є обмеженням права на свободу та особисту недоторканість. ПАРЕ зазначає, що існуючі додаткові обмеження прав людини не є спів розмірними з обсягом існуючої небезпеки (тобто, не відповідають принципу пропорційності).

Наведені нами приклади, безумовно, не є вичерпними та не надають повної інформації щодо всього обсягу існуючих додаткових обмежень прав людини в умовах військового конфлікту.

§ 3. Розвиток законодавства щодо забезпечення толерантності

Чинним Кримінальним кодексом України передбачений склад правопорушення, (ст. 161), що встановлює відповідальність за умисні дії, спрямовані на розпалювання національної, расової чи

релігійної ворожнечі та ненависті, на праяння національної честі та гідності або образу почуттів громадян у зв'язку з їх релігійними переконаннями.

Відповідно до науково-практичного коментаря до Кримінального Кодексу України, розпалювання національної, расової або релігійної ворожнечі і ненависті розуміється як поширення будь-яких ідей і поглядів, що підривають довіру і повагу до певної національності, раси чи до релігійного віросповідання, а також викликають зневагу або почуття ненависті до традицій, культури, способу життя, релігійних обрядів громадян певної національності або релігії. Це також може бути поширення різних закликів, вигадок, які формують у людей почуття озлобленості, відчуження і викликають ворожнечу. При цьому висловлювані ідеї і погляди, мають суто загальний характер і не звернені до конкретної особи. Головна спрямованість вчинених діянь – посіяти між людьми різних національностей, рас, релігійних конфесій взаємну недовіру, розвинути відчуження, підозрілість, що переходять у стійку неприязнь. Припинення національної честі та гідності або образу почуттів громадян у зв'язку з їх релігійними переконаннями мають ціль – принизити, образити, тобто показати неповноцінність, обмеженість людей конкретної національності чи віросповідання. Воно може виражатися у різних формах третирування громадян: наклепів, цькування, знущання над культурою, релігійними обрядами, звичаями.

На думку науковців, законодавство України у цьому питанні є досить близьким до законодавства інших європейських країн і дозволяє державі обмежувати свободу слова, коли вона порушує права інших осіб.

У науці є теза про те, що статтею 161 Кримінального Кодексу встановлено достатньо вузьке коло ознак (національність, раса, релігія), якої недостатньо для ефективного регулювання актуальних на сьогодні у суспільстві відносин в зазначеній галузі. Ми не можемо повністю погодитися з такою тезою, оскільки додаткові критерії, запропоновані в наукових працях (наприклад – «зіштовхування заходу і сходу України») є достатньо оціночними

поняттями, тому можуть спричинити їх неоднакове тлумачення та застосування національною судовою системою.

Як було зазначено нами раніше, ЄКПН у своїх звітах наводить перелік рекомендацій державам щодо покращення законодавства в галузі захисту прав меншин та забезпечення вимог толерантності.

Так, відповідно до звіту 2017 року були запропоновані такі зміни:

- внести зміни до ККУ, а саме: положення про правопорушення, які полягають у підбурюванні до дискримінації та насильства; наклеп; публічне висловлювання ідеології, яка звеличує або принижує певну групу осіб з расистських мотивів; публічне заперечення, виправдання, звільнення від відповідальності за злочини геноциду, злочини проти людяності чи військові злочини тощо. Крім того, до всіх відповідних положень повинні бути включені такі дискримінаційні ознаки як раса, колір шкіри, мови, релігія, громадянство, національне або етнічне походження;

- внести до Закону України «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні» положення про сегрегацію та дискримінацію за спорідненістю, легкий доступ до судових та/або адміністративних проваджень, розподіл або перекладення обов'язку доведення;

- надати Уповноваженому Верховної Ради України з прав людини право на проведення розслідувань з метою підвищення рівня ефективності протидії різних видів дискримінації;

- створити державний механізм збирання доповідних даних про випадки вчинення «мови ненависті» (реєструючи конкретну мотивацію та реакцію правоохоронних органів), опублікування таких даних;

- активізувати роботу Департаменту кіберполіції шляхом забезпечення його необхідними технічними і людськими ресурсами для протидії нетерпимості в мережі Інтернет.

- скасувати судовий збір у справах ромів, що бажають підтвердити свою особу з метою отримання документів, що посвідчують особу (оскільки у деяких громадах 30-40% ромів не мають документів, що посвідчують особу);

- розробити політику інтеграції іммігрантів в Україні з зосередженням на недискримінації, забезпечення реєстрації місця проживання, курсів української мови, працевлаштування, медичної допомоги;
- неодноразово рекомендує створити незалежний від поліції та прокуратури державний орган, до повноважень котрого віднести розслідування звинувачень у расово мотивованих неправомірних діях працівників поліції;
- переглянути Комплексну державну програму щодо підтримки та соціальної адаптації ВПО, звертаючи особливу увагу на вирішення проблем житла, працевлаштування та надання необхідного фінансування для інтеграції;
- включити ознаки сексуальної орієнтації та гендерної ідентичності до ст. 161 ККУ, а також до всіх обставин, що обтяжують покарання за злочини та до загальних положень про обставини, що обтяжують покарання (ст.67 ККУ);
- вилучити ту частину ст.161 ККУ, що стосується дискримінації, з числа правопорушень, за які передбачено кримінальне покарання (оскільки доречніше боротися за допомогою цивільного й адміністративного законодавства).

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ ДЛЯ ПОТОЧНОГО КОНТРОЛЮ, ТЕМИ ЕСЕ ДЛЯ ПІДСУМКОВОГО КОНТРОЛЮ

Список запитань і завдань для поточного контролю, а також завдань для самостійної роботи

Теми 1–2. Доктрина верховенства права

1. Який історичний проміжок вважається часом виникнення ідей необхідності легального обмеження державного свавілля?
2. Основні історичні юридичні джерела, в яких знайшли свій вираз ідеї верховенства права.
3. Які існували детермінанти зростання ідей верховенства права у ХХ столітті.
4. Розкрити зміст, переваги та недоліки формальної концепції верховенства права.
5. Розкрити зміст, переваги та недоліки органічного підходу до визначення верховенства права.
6. Якими міжнародними нормативно-правовими актами регламентується принцип верховенства права?
7. В яких нормативно-правових актах встановлені елементи верховенства права? Які це елементи?
8. Розкрити зміст елементів верховенства права.
9. Яка роль елементів верховенства права при оскарженні дій влади?
10. Які причини формування цінностей самовираження у людей?
11. Розкрити зміст цінностей самовираження та їх зв'язок з розвитком демократії.
12. Що таке вимірювання верховенства права?
13. За якими індикаторами проводиться вимірювання верховенства права ООН?

14. Розкрити зміст Індексу Верховенства права (Rule of Law Index): принципи, критерії.
15. Навести показники вимірювання верховенства права в Україні відповідно до Індексу Верховенства права (Rule of Law Index).
16. В чому полягає сутність корупції як однієї з проблем верховенства права в Україні?
17. Розкрити сутність низької якості законів як однієї з проблем верховенства права в Україні.
18. Слабкість органів державної влади як перешкода для реалізації верховенства права в Україні.
19. Рівень виконання судових рішень в Україні: показник та його вплив на верховенство права.
20. Проаналізуйте індекс верховенства права в Україні за даними World Justice Project. Чи вважаєте ви, що наведені в ньому показники, відповідають дійсності?
21. Верховенство права та його складові у практиці Конституційного Суду і Верховного Суду України

Тема 3. Толерантність і європейські правові цінності

1. Навести визначення термінів «толерантність», «терпимість». Чи є ці терміни синонімічними?
2. Яким був процес історичного розвитку ідей плюралізму?
3. Історія виникнення ідей багатоманіття в Україні в ХХ ст.
4. Навести визначення терміна «меншина».
5. Які є основоположні обов'язки держави у сфері захисту прав людини, що випливають з толерантності?
6. Позитивні та негативні обов'язки держави і сфері захисту прав людини.
7. Розкрити визначення терміна «рівність». Формальна та фактична рівність.
8. Що таке позитивна дискримінація?
9. Що відіграє ключову роль в концепції «деліберативної демократії» Ю. Габермаса?
10. Охарактеризувати основні філософські підходи щодо

толерантності як складової моралі людини (К. Ясперс, С. Бовуар, І. Кант, М.Шлемкевич, Ф. Ніцше).

11. Чи вважаєте ви термін “позитивна дискримінація” коректним? Чому у багатьох міжнародних документах вживається вирази “позитивні дії” замість позитивної дискримінації?

Тема 4. Міжнародне і національне право у сфері забезпечення толерантності

1. Регламентація толерантності Декларацією про ліквідацію усіх форм нетерпимості та дискримінації на основі релігії чи переконань від 25 листопада 1981р.

2. Регламентація толерантності Декларацією про принципи толерантності ЮНЕСКО прийнята 16 листопада 1995 р.

3. Розкрити цілі та функції ЄКРН.

4. Розкрити сутність та структуру річних звітів ЄКРН.

5. Навести приклади рішень ЄСПЛ у сфері толерантності.

6. Розкрити сутність конкретного судового рішення ЄСПЛ у сфері толерантності.

7. ЄРТП: історія виникнення, завдання, приклади діяльності.

8. Розкрити структуру, причини розроблення, ціль та зміст Модельного національного закону ЄРТП про просування толерантності.

9. Регламентація толерантності в Конституції України.

10. Розкрити зміст та цілі Національної стратегії у сфері прав людини.

11. Спробуйте визначити найбільш складні проблеми у сфері толерантності в Україні та запропонуйте шляхи їх законодавчого вирішення?

12. Сформулюйте положення у сфері толерантності, які на Вашу думку було б варто імплементувати у текст Конституції України.

Тема 5. Толерантність і мова ненависті

1. Надати визначення терміну «мова ненависті».
2. Розкрити американський та європейський підходи до обмеження свободи слова.
3. Розкрити регламентацію права людини на свободу слова відповідно до ст. 10 ЄКПЛ.
4. Розкрити напрями та цілі мови ненависті.
5. Розкрити зміст та цілі Рекомендація Ради Європи щодо «мови ненависті» 1997 р.
6. Навести приклади судових рішень ЄСПЛ у сфері свободи слова і мови ненависті.
7. Розкрити зміст конкретної справи ЄСПЛ у сфері свободи слова і мови ненависті.
8. Справа «Шарлі Ебдо»: розкрити сутність конфлікту конкуруючих цінностей.
9. «Зважування» цінностей толерантності та свободи слова: правозастосовча практика ЄСПЧ (конкретно-ситуативний підхід).
10. Фактори, що повинні братися судами до уваги під час оцінки «спічу» на предмет належності до “hate”.

Тема 6. Толерантність до релігійних меншин

1. Перелічити моделі світськості в державах.
2. Розкрити сутність конкретної моделі світськості.
3. Сутність какофонічної моделі світськості.
4. Розкрити роль релігійної нейтральності держави для розвитку демократичного суспільства та верховенства права.
5. Що таке автономія релігійної общини?
6. Зміст ст.17 КУпАП та її роль щодо дотримання прав релігійних меншин.
7. Обовязки держав у галузі дотримання прав релігійних меншин.
8. Внутрішній і зовнішній аспекти права людини на свободу віросповідання: сутність та складові.

9. Назвати основні порушення прав релігійних меншин та існуючі способи боротьби з ними.

10. Розкрити зміст конкретного рішення ЄСПЛ у сфері захисту прав релігійних меншин.

Тема 7. Протидія расовій і етнічній дискримінації

1. Регламентація обов'язку держави гарантувати права расових і етнічних меншин в міжнародному праві.

2. Розкрити зміст термінів «расизм», «екстремізм», «геноцид».

3. Навести відомі історичні приклади геноциду.

4. Розкрити зміст термінів «антисемізм», «ромофобія».

5. Розкрити сутність існуючих напрямів боротьби з расовими та етнічними стереотипами.

6. Роль громадських організацій щодо попередження злочинів на ґрунті расової ненависті.

7. Роль міжнародних організацій щодо попередження злочинів на ґрунті расової ненависті.

8. Навести приклади та розкрити сутність Інтернет-ресурсів щодо превенції злочинів з мотивів расової нетерпимості (TANDIS, Legislationonline).

9. В чому полягає причина встановлення обов'язку держави захисту правозахисників?

10. Як регламентується заборона пропаганди ідей расової чи етнічної дискримінації в міжнародному праві?

Тема 8. Толерантність до сексуальних меншин

1. Розкрити зміст та мету прийняття Резолюції 1728 (2010) «Дискримінація за ознакою сексуальної орієнтації та гендерної ідентичності».

2. Діяльність держав-членів Ради Європи щодо попередження дискримінації на основі нетерпимості до сексуальних меншин (п.9 Резолюції).

3. Сутність рекомендацій Україні щодо конкретних ситуацій, пов'язаних з питанням гомофобії, трансфобії та заборони

дискримінації за ознакою сексуальної орієнтації та гендерної ідентичності (п.10 Резолюції).

4. Розкрити зміст скарги та судового рішення у справі «Оліарі та інші проти Італії»

5. Перелічити коло ознак, за якими може здійснюватися дискримінація: регламентації п.21.1 Хартії основних прав Європейського Союзу.

6. Навести перелік та розкрити зміст зобов'язань держави щодо прав ЛГБТІ-людей.

7. Розкрити зміст обов'язків держави щодо дотримання прав ЛГБТІ-людей відповідно до позиції Верховного комісару ООН з прав людини Наві Піллей.

8. Розкрити сутність життєвих обставин заявників у Рішенні Верховного Суду США Обергефел проти Ходжеса (справа про легаїзації одностатевих шлюбів) (2015).

9. Розкрити сутність судового рішення у Рішенні Верховного Суду США Обергефел проти Ходжеса (справа про легаїзації одностатевих шлюбів) (2015).

10. Виклатсти аргументацію ЄСПЛ у справі “Оліарі та інші проти Італії” (2015).

Теми 9–10. Толерантність в Україні

1. Перелічити національні та міжнародні дослідження рівня толерантності в Україні.

2. Надати визначення терміна «показники толерантності».

3. Розкрити сутність та мету Національного індексу прав людини.

4. Навести дані офіційної статистики МВС та неофіційні дані щодо злочинів, вчинених на ґрунті ненависті.

5. Навести дані щодо релігійного складу населення сучасної України відповідно до статистика. Показники релігійної толерантності.

6. Навести дані щодо етнічного складу населення відповідно до перепису населення 2001р.

7. Національна стратегія захисту та інтеграції в українське суспільство ромської національної меншини: історія та мета прийняття, оцінка ефективності.

8. Навести дані щодо мови ненависті в Україні (дослідження IREX, ЄКРН, «Наш світ»).

9. Відсутність офіційних статистичних даних щодо ЛГБТІ-осіб в Україні: відповідність конституційній вимозі невтручання в особисте та сімейне життя чи перешкода на шляху до створення реалізації захисту прав зазначених осіб?

10. Навести конкретні приклади інцидентів виявлення нетерпимості в Україні.

11. Якими нормативно-правовими актами регулюється захист прав ВПО?

12. Розкрити цілі Комплексної державної програми щодо підтримки, соціальної адаптації та реінтеграції громадян України, які переселилися з тимчасово окупованої території України на районів проведення антитерористичної операції в інші регіони України, на період до 2017 року.

13. Навести перелік та розкрити зміст основних труднощів ВПО.

14. Рівень толерантності по відношенню до ВПО за даними ЄКРН.

15. Перелічити види проявлення нетерпимості по відношенню до ВПО.

16. Обмеження права на свободу пересування в контексті збройного конфлікту: сутність та законодавча регламентація.

17. Розкрити сутність скарги та судового рішення ЄСПЛ у справі «Хлібик проти України».

18. Право держави на дерогацію: специфіка його реалізації Україною.

19. Національна регламентація відповідальності за злочини, вчинені на підставі нетерпимості.

20. Рекомендації щодо розвитку національного законодавства у галузі захисту прав меншин та забезпечення толерантності відповідно до звіту ЄКРН за 2017 рік.

Список тем есе для підсумкового контролю

1. Чи є толерантність правовою проблемою?
2. «Зважування» конкуруючих інтересів в контексті свободи слова та вимог толерантності.
3. Обмеження свавілля державної влади та внутрішній суверенітет держави
4. Висвітлення проблематики толерантності та дискримінації у творах кінематографу
5. Визнання одностатевих шлюбів та суспільна (групова) мораль
6. «Липка підлога» та «скляна стеля»: відповідність традиціям чи дискримінація за гендерною ознакою?
7. Зворотна дискримінація: або чи напишуть у майбутньому «Політичну історію кілту» по аналогії з брюками?
8. «П'яте покоління прав людини»: припущення відповідно до сучасних суспільно-правових тенденцій
9. Сміх як спосіб подолання нетерпимості
10. Принцип рівності та принцип справедливості: співвідношення та співіснування
11. Чи завжди позитивні дії держави в контексті захисту прав меншин мають позитивні суспільно-правові наслідки?
12. Межі втручання держави у релігійне життя
13. Толерантність і свобода слова
14. Свобода слова versus свобода релігії
15. Чи має держава дозволяти відмову від виконання певних покладених на особу обов'язків через релігійні переконання (відмова лікаря від абортів, відмова людини служити в армії, відмова від отримання податкового номеру чи біометричного паспорту тощо)?
16. Академічна свобода і толерантність
17. Чи потрібна толерантність для суспільного розвитку?
18. Межі толерантності
19. Толерантність і кримінальне право
20. Вимоги толерантності і національна безпека

Приклади кейсів для аудиторного і позааудиторного розв'язування

1. Фабула: У країні, яка приєдналася до Європейської конвенції з прав людини і визнає юрисдикцію Європейського суду з прав людини, ухвалено закон, яким заборонено пропаганду одностатевих сексуальних відносин серед неповнолітніх. Пропагандою вважається поширення будь-яких відомостей про нормальність одностатевих сексуальних відносин у спосіб, що робить таку інформацію доступною для неповнолітніх осіб. За поширення таких відомостей передбачено штраф у сумі, що дорівнює трьом мінімальним заробітним платам.

Особа А. в своєму аккаунті у соціальній мережі висловила підтримку людям з одностатевою сексуальною орієнтацією і зазначила, що ці люди «такі як усі і мають право на сім'ю», за що була притягнута до відповідальності у вигляді вказаного вище штрафу.

Чи є встановлення і накладення такого штрафу правомірним?

Рішення: Європейські стандарти, зокрема, і практика ЄСПЛ ґрунтуються на визнанні права ЛГБТ-осіб на приватність, заборони дискримінації за сексуальною орієнтацією, а в останніх рішеннях ЄСПЛ – і на юридичне оформлення своїх стосунків (наприклад, справа «Оліарі та інші проти Італії»). Відповідно такі відносини не можуть обмежуватися державами – учасницями ЄСПЛ, а відмінне ставлення до гомосексуалів, ніж до гетеросексуальних людей може розглядатися як дискримінація. У цьому контексті заборона «пропаганди», тобто поширення позитивного погляду на ЛГБТ-людей, а так само встановлення покарання за ці дії є неправомірним втручанням у свободу самовираження.

2. Фабула: У країні, яка приєдналася до Європейської конвенції з прав людини і визнає юрисдикцію Європейського суду з прав людини, ухвалено закон, яким заборонено пропаганду одностатевих сексуальних відносин серед неповнолітніх. Пропагандою вважається поширення будь-яких відомостей про нормальність одностатевих сексуальних відносин у спосіб, що

робить таку інформацію доступною для неповнолітніх осіб. За поширення таких відомостей передбачено штраф у сумі, що дорівнює трьом мінімальним заробітним платам.

Особа А. в своєму аккаунті у соціальній мережі висловила підтримку людям з одностатевою сексуальною орієнтацією і зазначила, що ці люди «такі як усі і мають право на сім'ю», за що була притягнута до відповідальності у вигляді вказаного вище штрафу.

Чи є встановлення і накладення такого штрафу правомірним?

Рішення: Європейські стандарти, зокрема, і практика ЄСПЛ ґрунтуються на визнанні права ЛГБТ-осіб на приватність, забороні дискримінації за сексуальною орієнтацією, а в останніх рішеннях ЄСПЛ – і на юридичне оформлення своїх стосунків (наприклад, справа «Оліарі та інші проти Італії»). Відповідно такі відносини не можуть обмежуватися державами – учасницями ЄСПЛ, а відмінне ставлення до гомосексуалів, ніж до гетеросексуальних людей може розглядатися як дискримінація. У цьому контексті заборона «пропаганди», тобто поширення позитивного погляду на ЛГБТ-людей, а так само встановлення покарання за ці дії є неправомірним втручанням у свободу самовираження.

3. Фабула: Законом передбачено, що усі релігійні громади, які утворюються у державі, підлягають офіційній реєстрації. Реєстрація є підставою для початку діяльності релігійної громади.

Реєстраційним органом було замовлено в Інституті релігієзнавства НАН України релігійну експертизу статуту релігійної організації «Київська міська церква віри у Дарта Вейдера». Експертиза була замовлена через те, що реєстраційний орган мав сумніви у доцільності реєстрації такої організації.

Згідно з висновком експерта статут організації містить положення, що суперечить законам держави, а саме: статут зобов'язує віруючих брати шлюб тільки за благословення голови церкви, тоді як сімейне законодавство держави виходить з принципу свободи шлюбу. Крім того, експерт вказав, що материнська церква цієї організації – Всесвітня церква темного лорда нашого Дарта Вейдера має погану репутацію у світі і заборона у деяких країнах.

На підставі експертного висновку реєстраційний орган відмовив у реєстрації релігійної організації «Київська міська церква віри у Дарта Вейдера».

Оцініть дії держави.

Відповідь: Держава має право проводити реєстраційні процедури щодо релігійних організацій для надання тим статусу юридичної особи. Проте реєстрації підлягають статутні документи, а не самі релігійні організації, тобто держава оцінює відповідність статутних документів законові, а не оцінює самі релігії (Керівні принципи ОБСЄ стосовно правосуб'єктності релігійних громад). У даному випадку, проводячи експертизу, а тим більше враховуючи репутацію материнської (якщо вона і справді є такою) церкви, держава оцінює саме релігію, а не статутні документи, тим самим втручаючись у право на релігійну свободу засновників релігійної організації «Київська міська церква віри у Дарта Вейдера».

Важливо також враховувати, що проведення експертизи не ґрунтувалося на законі, а було пов'язано суто з волею реєструючого органу. Таким чином, обмеження релігійної свободи здійснювалось не на підставі закону.

Крім того, закон не може пов'язувати початок діяльності організації з реєстрацією. Організація може діяти і до реєстрації, хоча і не зможе скористатися певними правами юридичної особи (наприклад, мати власне майно).

ТЛУМАЧНИЙ СЛОВНИК ТЕРМІНІВ²

Due process – (юридичні гарантії) сукупність правових вимог, засобів охорони щодо поваги та дотримання державою всіх основоположних прав та свобод які має людина.

Rule of Law Index (укр. індекс верховенства права) – програма оцінки рівню верховенства права в країнах (що впроваджена міжнародною організацією World Justice Project) на підставі дослідження певних критеріїв (доступність уряду, рівень корупції, дотримання фундаментальних прав, тощо).

World Justice Project (WJP) – міжнародна організація, що ставить перед собою за мету роботу з підтримання верховенства права у всьому світі, заснована у 2006 р. Уільямом Ньюкомом. WJP проводить вимірювання верховенства права в різних країнах шляхом вивчення різних критеріїв, на підставі чого формує оцінку рівня верховенства права – Rule of Law Index.

Автономна церква – місцева церква, що має достатньо широку, але не повну самостійність. Підставами для проголошення церкви автономною часто-густо є факт її знаходження за межами держави, в якому знаходиться автокефальна церква, суттєва географічна віддаленість, етнічна чи національна відмінність.

² Використано як авторські визначення, так й інші джерела, зокрема: Юридична енциклопедія: у 20-ти томах / гол. ред. ради В. Я. Тацій. – Харків: Право, 2016-2018. – Т. 2: Філософія права, Т. 3: Загальна теорія права; Словник гендерних термінів / Укладач З. В. Шевченко [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://a-z-gender.net/ua/amazonka.html>; Толерантність як соціокультурний феномен: світоглядно-методологічний аспект: колективна монографія / Ред. В. П. Мельник. – Львів: Вид-во ЛНУ, 2012.

Агностицизм – філософський підхід, за якого неможливо беззаперечно доказати відповідність пізнання дійсності і, як наслідок – виробити істинну всеохоплюючу систему знання.

Амазонки – у грецькій міфології жінки-войовниці, що являли собою окреме плем'я. За легендами, воно проживало біля найвіддаленіших берегів Евксинського Понта (Чорного моря). Питання про те, чи були амазонки класичним матриархальним суспільством, залишається відкритим. Тим не менш, амазонки, як і савромати, являють собою цікаву культурну модель поведінки, яку можна виявити в деяких сучасних суспільствах (наприклад, Папуа і Нова Гвінея).

Антиглобалістський екстремізм – радикальні погляди й агресивна поведінка стосовно організацій, які впливають на глобалізацію в економічному, політичному, культурному просторі, непримиренність до створення єдиного ринку, політичних і економічних монополій. Екстремісти антиглобалістського руху схильні до організації масових заворушень, застосування прямого насильства для боротьби з транснаціональними компаніями, міжнародними економічними та політичними інститутами глобального характеру. (, с.73)

Антисемітизм – нетерпиме ставлення до євреїв (як до релігійної та/або національної меншини), яке часто-густо проявляється в різного роду дискримінаційних діях.

Бігендер (англ. bi+gender - «подвійна стать», також - dual gender) – особи, гендерна самоідентифікація (соціальна стать) яких включає дві будь-які гендерні ідентичності, що змінюють одна одну залежно від ситуації (настрій, середовище, співрозмовник), безвідносно до фізичної статі.

Бісексуальність (амбісексуальність, бісексуальна орієнтація англ. bi+sexual) – емоційний та/або статевий потяг до представників обох статей.

Блумеризм – невдала спроба феміністок у середині ХІХ століття реформувати традиційний жіночий одяг, замінивши важкі жіночі сукні блумерами (bloomer), блумерсами (bloomers) або блумерським костюмом (Bloomer costume), який представляв собою коротку і доволі широку спідницю з панталонами.

Верховенство права – принцип, основним змістом якого є забезпечення панування права над політичною владою держави та іншими суспільними нормативними регуляторами, унеможливлення прояву свавілля державної влади, забезпечення дотримання вимог справедливості, а також реалізації прав людини та основних свобод і їх відповідних гарантій. (С. В. Шевчук).

Визнання (ідентифікація) – самоусвідомлення як підтвердження того, що ми є суб'єктами власного досвіду; підтвердження суб'єктності іншої людини (приміром, В. прав меншин). (С. І. Максимов, Н. І. Сатохіна)

Вуменізм (англ. womanism) – термін, що використовується для позначення руху кольорових представників фемінізму. Центральною ідеєю вуменізму є саме рух темношкірих жінок, досягнення свободи яких пов'язано з руйнуванням великої кількості видів дискримінації.

Вячеслав Моше Кантор – міжнародний громадський діяч, підприємець, мільярдер, президент Європейської Ради з Толерантності та Примирення.

Гарантії прав людини – система загальних і спеціально юридичних засобів та інститутів, спрямованих на сприяння реалізації прав людини, а також забезпечення їх всебічної охорони та захисту від порушень. (Г.О. Христова)

Гендерна ідентичність (гендерна самоідентифікація) – внутрішнє суб'єктивне самовідчуття людини як представника того чи іншого гендера.

Гендерна рівність – рівний доступ, можливості, обов'язки та участь чоловіків і жінок у всіх сферах громадського й приватного життя а також рівний доступ та розподіл ресурсів між жінками і чоловіками. (С. П. Погребняк).

Гендерна свобода – право людини на вільний вибір власної гендерної самоідентифікації в незалежності від біологічної статі при народженні.

Гендерна сегрегація праці – нерівномірне співвідношення представників різних статей у певних професіях чи галузях праці. Така нерівномірність може бути вертикальною та горизонтальною.

Геноцид - дії, вчинені з наміром знищити, повністю або частково, певну національну, етнічну, расову або релігійну групу: вбивство членів такої групи; заподіяння серйозних тілесних ушкоджень або розумового розладу членам тієї групи; навмисне створення життєвих умов, спрямованих на повне чи часткове фізичне знищення групи; заходи зі запобігання дітородіння в середовищі такої групи; насильницьке передання дітей з однієї людської групи в іншу. (Конвенція ООН про попередження злочину геноциду та покарання за нього).

Гідність людська – самоцінність та суспільна значимість людини, що визначається існуючими рівнем суспільних відносин, загальносуспільними уявленнями про свободу, справедливість, рівність і є джерелом прав та свобод людини. (О. В. Гришук).

Глобалізаційні трансформації права – трансформації права, детерміновані економічною, політичною, правовою, культурною глобалізацією, є відображенням перманентного характеру глобального правового розвитку, посилення взаємодії та взаємозалежності правових систем (національних, міжнародних, міждержавних), їхньої інтеграції. (Л. Г. Удовика)

Глокалізації права – суперечливий, об'єктивно-суб'єктивний процес поєднання глобальний і локальних, локальних і

регіональних правових процесів, явищ, зв'язків, пристосування національних правових інститутів, норм, до глобальних, із збереженням нац. рис і особливостей. (Л. Г. Удовика)

Гомофобія – страх чи інше негативне відношення до представників лесбіянок, геїв, бісексуалів, транссексуалів, інтерсексуалів та ін., засноване на стереотипах чи уявних упередженнях.

Гуманізм – основоположний принцип права, що являє собою систему світоглядних соціально-правових цінностей, антропологічною основою яких є людська гідність, яка виявляється в основних правах і свободах людини. (О. В. Грищук)

Демократична держава – така держава, в якій відбуваються чесні й вільні вибори, внаслідок яких формується і функціонує відповідальний перед населенням уряд, що має на меті гарантування і захист прав людини. (Д. О. Вовк)

Дискримінація – Обмеження або позбавлення прав певних категорій громадян за расовою або національною належністю, політичними і релігійними переконаннями. Будь-яка відмінність у ставленні (виключення, обмеження, або перевага) що зменшує чи заперечує можливість рівного здійснення прав.

Екологічний екстремізм - радикальні погляди щодо організацій і підприємств, які сприяють погіршенню екологічної ситуації. Виявляється в акціях і диверсіях проти винуватців екологічних злочинів, пікетуванні й демонстраціях на захист навколишнього середовища. Представники екологічного екстремізму використовують крайні, навіть терористичні засоби для того, щоби звернути увагу громадськості на найактуальніших та наболілих екологічних проблемах. Радикальні заходи можуть виявлятися, зокрема, в нападах на осіб, котрі носять хутро тварин і под.

Екстремізм - ідеологія, що дозволяє та пропагує країні, часто-густо насильницькі заходи відстоювання власних поглядів, непримиренність та агресію в ставленні до іншодумців. Екстремізм є крайньою формою нетерпимості.

Європейська Рада з Толерантності та Примирення (ЄРТП) – неурядова організація, основна діяльність якої присвячена моніторингу ситуації з толерантністю в Європі, підготовці практичних рекомендацій з покращення у сфері міжнаціональних відносин та міжкультурних комунікацій.

Законність – система вимог суворого і неухильного додержання законів і відповідних їм підзаконних актів усіма суб'єктами суспільних відносин.

Засади права, основи права, підвалини права (у філософсько-правовому розумінні) – визначальні, вихідні умови права, детермінанти його змісту, на які спирається право й які становлять його фундамент. *(С. І. Максимов)*

Зворотна дискримінація – вид дискримінації, за якого перевага (насамперед при працевлаштуванні) надається менш кваліфікованому представнику групи осіб, яка є традиційно дискримінованою (дискримінуючи при цьому більш кваліфіковану людину).

Ідентичність громадянська – одна з форм індивідуальної та колективної ідентичності, межах якої людина усвідомлює себе громадянином, тобто особою, приналежною до політичної нації – співтовариства, об'єднаного спільної формою правової самоорганізації та політичною культурою. *(Р. В. Зимовець)*

Ідентичність правова – одна з форм індивідуальної та колективної ідентичності, в межах якої людина актуально сприймає себе як суб'єкта права – носія формалізованих прав, обов'язків та відповідальності стосовно інших суб'єктів правового співтовариства, а всі члени цього співтовариства усвідомлюють

свою приналежність до нього та керуються в ньому правилами.
(Р. В. Зимовець)

Інтолерантність (нетерпимість) – небажання, невміння нетерпимо ставитися до кого-небудь, чого-небудь, нетерпиме ставлення. Термін **інтолерантність** є близьким за змістом до терміна **нетерпимість**, але одностайна точка зору щодо можливості їх повного ототожнення на сьогодні в науці відсутня.

Квір (від англ. Queer) – термін, що може позначати будь-яку гендерну чи сексуальну меншину. Існує думка, що термін має негативне забарвлення для висловлення зневаги до меншини.

Конфлікт прав (конфлікт цінностей) – така суспільна ситуація, специфіка полягає у суперечності між двома чи більше основоположними правами людини (наприклад, між свободою слова та свободою віросповідання).

Корупція – стан підкупності, продажності урядовців, представників органів державної влади, місцевого самоврядування, громадських та політичних діячів у державі. В контексті навчальної дисципліни «Верховенство права та основи толерантності» **корупція** розглядається як проблема, що заважає становленню верховенства права, так і як причина формування інших проблем.

Космополітизм (космополітичне право) – ідеологія світового громадянства, яка заперечує державний чи національний суверенітет. Полягає у системі поглядів, заснованих на відмові від визнання пріоритетності національних традицій та культури, мотивуючись спільними інтересами та цінностями всього людства.

Ксенофобія – патологічний, нав'язливий страх стосовно іноземців або іноземних країн. Негативне відношення до чужинців або іноземців розглядається як ірраціональне почуття, оскільки воно не обов'язково базується на суб'єктивному конкретному досвіді особи з виникнення загрози з боку іноземців. Ксенофобія є упередженням, часто-густо пов'язаним зі стереотипним

сприйняттям того, що люди з інших країн, груп, культур або ті, хто говорять іншими мовами, є загрозою. Ксенофобія тісно пов'язана з расизмом: чим більше чужинець сприймається як «інший», тим, як правило, сильнішими є страхи та негативні відчуття. Ксенофобія є однією з найбільш поширених форм і підстав для дискримінації і порушенням прав людини.

«Липка підлога» - умовне позначення нерівномірного розвитку жінок та чоловіків в кар'єрній ієрархії. Часто-густо використовується для зображення затримок кар'єрного зростання жінок саме на початкових її стадіях.

Лібералізм – філософсько-правова течія та політична ідеологія, яка орієнтована на забезпечення індивідуальної свободи як універсальної мети та відстоює пріоритет прав і свобод індивіда над інтересами держави і суспільства. Виник на протигагу традиціоналізму, стимулюючи зміни, втілюючи прагнення людей до прогресу, проголошуючи свободу людини та сприяючи їй. На сучасному етапі лібералізм залишається однією з провідних філософсько-правових течій та ідеологій у світі. Найбільшого поширення набули ідеї особистої гідності, свободи слова, універсальних прав людини, недоторканості особистого життя, правової держави, релігійної терпимості, приватної власності, вільного ринку, рівності, прозорості та відкритості врядування, обмеження державної влади, верховенства влади народу, розумної державної політики, самовизначення нації. В науці складовими **лібералізму** визначають **толерантність, індивідуалізм, свободу особистості, рівність** та інші.

Лібертаріанство (від англ. liberty – свобода) – філософія права, держави і політики, яка абсолютизує індивідуальну свободу і спрямована на мінімізацію обмежень останньої з боку усіх суб'єктів політики, передусім держави. (*Н. М. Крестовська*)

Локалізація – зворотний, протилежний глобалізації процес сусп. розвитку, спрямований на збереження особливого, традиційного створення відповідних умов для відмежування від

нетрадиційних явищ економічного, політичного, правового, соціального, культурного розвитку. Локалізація у праві є свідомим прагненням до обмеження, скорочення зовнішньо-правових відносин, взаємодій, культивуванні збереження національно-правових норм, інститутів, традицій, звичаїв, особливостей правової культури, правової свідомості. (*Л. Г. Удовика*)

Людина права – метафоричне позначення суб'єкта права як носія правової здатності – здатності до визнання; ідеал особистості як суб'єкта права. (*С. І. Максимов*)

Маргінальність – поняття, що характеризує знаходження особистості на пограничній стадії по відношенню до будь-якої соціальної спільноти.

Меншина - така група населення, що мешкає на території конкретної держави, що перебуває у фактичній меншості (становлять менше 50%) по відношенню до загальній кількості населення відповідно до певного критерію (походження, віросповідання, сексуальної орієнтації, гендерної ідентичності, майнового стану, етносу тощо).

Міжнародні стандарти прав людини – закріплені у міжнародних актах і документах, текстуально уніфіковані й функціонально універсальні (для певних міжнародних об'єднань держав) принципи та норми, які за посередництвом вельми абстрактних, здебільшо оціночних, терміно-понять фіксують мінімально необхідний або бажаний зміст і/чи обсяг прав людини, зумовлювані досягнутим рівнем соціального розвитку та його динамікою, а також встановлюють позитивні обов'язки держав щодо їх забезпечення, охорони й захисту та передбачають за їх порушення санкції політико-юридичного чи політичного характеру. (*П. М. Рабінович*)

Мова ненависті (мова ворожнечі, англ. “hate speech”) – всі види висловлювань, котрі поширюють, розпалюють, підтримують або виправдовують расову ненависть, ксенофобію, антисемітизм та

інші форми ненависті, викликані нетерпимістю, в тому числі нетерпимістю, що виявляється у формі агресивного націоналізму та етноцентризму, дискримінації меншин і ворожого ставлення до них, а також іммігрантів та осіб, що за своїм походженням належать до іммігрантів. (Рекомендація Комітету Міністрів Ради Європи №97 (20))

Моральний екстремізм - крайня нетерпимість до певного типу моральних норм і правил поведінки, допущення насильства для затвердження власних моральних вимог, чеснот, заповідей. Приклади - різка критика розбещеності, лихослів'я, носіння епатажною одягу, недотримання релігійних і світських "кодексів честі" та ін. Межевою формою та найпотворнішим виявом інтолерантності є геноцид.

Націоналізм (від лат nation – народження, походження, рід, плем'я) – напрям філософії держави та політики, що ґрунтується на визнанні пріоритету нації як найвищої форми людської суспільності, її первинності перед правами людини та державою й на визнанні права кожної нації на політичну, економічну, культурну самостійність.

Націоналістичний екстремізм – радикальні, інтолерантні погляди та дії по відношенню до представників груп осіб, відмінних за походженням, що складається з політичного чи іншого обмеження прав таких груп осіб, усунення їх від займання посад в органах державної влади тощо.

Недискримінація – принцип права, що полягає у однаковому ставленні до осіб незалежно від будь-якої ознаки (національності, статі, походження, сексуальної орієнтації, фізичних вад, гендерної ідентичності тощо).

Недискримінація – заборона необґрунтованого відмінного ставлення (встановлення відмінностей, винятків, обмежень чи переваг) до осіб, які перебувають в однаковій ситуації, чи однакового підходу до осіб, які перебувають у різних ситуаціях.

Право на захист від дискримінації є одним із фундаментальних прав людини, яке визнане міжнародним правом і має бути забезпечене сучасними державами. (О. Р. Дашковська)

Неправо – правове втілення несвободи, що пов'язане з використанням актуалізованої волі для досягнення індивідуальних та загальносоціальних цілей, неминуче є обмеженням свободи та своєю далекістю від всезагальної волі та всезагального права. (Ю. М. Оборотов)

Нетерпимість – маргіналізація соціально найменш захищених груп осіб, їх виключення з суспільного та політичного життя а також насильство та дискримінація по відношенню до них. (п. 2.4. ст. 2 Декларації принципів толерантності від 16 листопада 1995 р.)

Нетерпимість та дискримінація на основі релігій чи переконань – будь-яка відмінність, виключення, обмеження чи перевага, заснована на релігії чи переконаннях та маюча за мету чи наслідок винищення чи зменшення визнання, використання на основі рівності прав людини та основоположних свобод. (п. 2. ст. 2 Декларації про ліквідацію усіх форм нетерпимості на основі релігії чи переконань 1981р.)

Обґрунтування прав людини – процес виявлення їх підстав, тобто того, яким чином права людини вкорінені у бутті, полягає у відповіді на питання «чому людина має права?», «чи існують права людини незалежно від їх юридичного закріплення і політичної важливості?», «чому людина повинна мати права?». (Н. І. Сатохіна).

Органічна концепція верховенства права – підхід до розуміння верховенства права за якого державна влада обмежена для захисту людської свободи та самостійності щодо захисту прав людини.

Підстави дискримінації – такі життєві обставини конкретної особи чи групи осіб, які можуть бути негативно стереотипно сприйняти іншими особами, та слугувати критерієм, на основі якого можуть бути порушені права такої особи чи групи осіб. До таких критеріїв слід віднести: ознака статі, раси, кольору шкіри, етнічного чи соціального походження, генетичних особливостей, мови, релігії або переконань, політичних або інших поглядів, приналежності до національних меншин, майнового стану, народження, інвалідності, віку чи сексуальної орієнтації.

Позитивна дискримінація - надання переваг особам, що традиційно дискримінуються (незалежно від ознаки: раси, національності, сексуальної орієнтації, походження, віросповідання тощо) під час реалізації ними різного роду своїх прав: трудових, громадянських, політичних, цивільних тощо (працевлаштуванні, кар'єрного зростання на державній службі, отриманні освіти, пасивній чи активній реалізації виборчого права). Позитивна дискримінація як спосіб обмеження та попередження дискримінації класичної (негативної).

Показники толерантності – результати проведених в досліджень щодо рівню толерантності суспільства, виконання вимог толерантності державної владою під час виконання її функції статистика щодо правопорушень, здійснених з мотивів різного типу ненависті та інші дані, що свідчать про рівень та обсяги толерантності у суспільстві.

Покоління прав людини – класифікація прав людини відповідно до часу їх інституціоналізації у національних та міжнародних нормативно-правових актах. В основі такої концепції полягає виявлення історичної поетапності у формулюванні та законодавчому закріпленні різних за своїми функціями та сферами застосування груп прав. (*Р. В. Зимовець*)

Політичний екстремізм - крайні погляди стосовно політичної системи, організації форми управління державою, пропаганда насильницьких або агресивних (заснованих на страху та

підпорядкуванні силі) способів установалення певної форми влади, аж до політичного терору; непримиренність, безкомпромісність до інших політичних партій і позиції опонентів.

Права дитини – історично обумовлені культурно-духовним, соціальним, економічним, політичним рівнем розвитку суспільства, юридично забезпечені можливості дитини задовольняти свої потреби та інтереси, що можуть здійснюватися дитиною як самостійно, так і за допомогою інших осіб, реалізація яких є необхідною умовою її належного виховання, соціалізації та розвитку. (*Н. М. Оніщенко.*)

Права жінки – сукупність прав, які обумовлені особливостями біологічного та соціального становища жінки, що визнаються універсальними, невідемними та мають гарантуватись державою в обсязі міжнародних стандартів. (*О. Р. Дашковська.*)

Права людини в умовах глобалізації – правові можливості людини здійснювати певні дії для задоволення своїх духовних і матеріальних інтересів, забезпечення існування й розвитку, які мають специфіку, що пов'язана з особливостями змісту процесу глобалізації. (*Л. Г. Удовика*)

Права меншин – система права осіб, які належать до певних соціальних груп меншої чисельності у порівнянні з рештою населення держави, що характеризують особливості їх правового становища. (*О. Р. Дашковська.*)

Право і релігія – напрям філософсько-правових досліджень, пов'язаний з осмисленням співвідношення названих явищ як форм суспільної й індивідуальної свідомості, нормативних регуляторів і порядків, соц. систем тощо. (*Д. О. Вовк*)

Правове виховання – цілеспрямована та систематична діяльність держави й суб'єктів громадянського суспільства з метою формування у громадян належного рівня правосвідомості та правової культури шляхом усвідомлення ними низки соціально-

правових цінностей і норм, що є підґрунтям правової поведінки та позитивної соціалізації людини. (Ю. Ю. Калиновський). Правове виховання часто-густо в науці розглядається як один з засобів підвищення рівня толерантності суспільства та сприяння становленню верховенства права.

Правовий плюралізм – багатоманітність форм пізнання та існування права, в антропологічному аспекті, зокрема, інтерпретується як правова ситуація, за якої правове буття людини визначається одночасно як нормами офіційного (державного) писаного права, так і нормами «традиційного» або звичаєвого права, іншими подібними нормативними регуляторами. (О. Д. Тихомиров)

Правозахисник – особа, що одноосібно або у співпраці з іншими сприяє дотриманню прав людини або здійснює їх захист. (БДПП/ОБСЄ)

Правосвідомість українського народу – національного соціокультурного світу, який відображає зміст правових цінностей, символічних правових форм, уявлень про право та шляхи його реалізації у різноманітних соціальних практиках. (Ю. Ю. Калиновський)

Прозелітизм – форма виразу зовнішнього аспекту свободи релігії, що полягає у прагненні схилити інших осіб до власної віри.

Проповідкування - форма виразу зовнішнього аспекту свободи релігії, котра полягає в діях його суб'єкта щодо вираження, розповсюдження певної релігійної інформації (ідей, знань, досвіду, вірувань та ін.), котре він здійснює як особа, приналежна до певного типу віросповідання та прихильник такої інформації.

Пропорційність – загальний, універсальний принцип права, що спрямований на забезпечення балансу приватних і публічних процесів під час правового регулювання. Також застосовується у

подібних ситуаціях, які вимагають наявності певного балансу (принцип пропорційності санкції вчиненому правопорушенню).

Прощення у праві (пробачення) – звільнення від провини або зобов'язання. Проблематизація прощення у праві пов'язана передусім із суперечністю між прощенням і справедливістю. В межах цієї навчальної дисципліни **прощення** розглядається як один з інструментів вирішення конфліктів та подолання їх негативних наслідків.

Расизм – дискримінаційні, образливі дії по відношенню до конкретних осіб або груп на підставі уявної, стереотипної «неповноцінності» такої особи чи групи осіб відповідно до її національної приналежності.

Резолюція 1728 (2010) про дискримінацію за ознакою сексуальної орієнтації та гендерної ідентичності – акт Ради Європи, прийнятий з метою попередження дискримінації за ознакою сексуальної орієнтації та гендерної ідентичності, яким встановлені вимоги та принципи для держав-членів Ради Європи.

Резолюція 1948 (2013) про попередження дискримінації за ознакою сексуальної орієнтації та гендерної ідентичності – акт Ради Європи, прийнятий на основі Резолюції 1728 (2010) (Дискримінація за ознакою сексуальної орієнтації та гендерної ідентичності), котрим деталізовані вимоги щодо-держав членів в галузі превенції щодо дискримінації за гендерною ознакою чи ознакою сексуальної орієнтації, висунуті рекомендації окремим країнам щодо конкретних ситуацій в зазначеній галузі.

Релігійний екстремізм - жорстке неприйняття ідей іншої релігійної конфесії, агресивне ставлення та поведінка до іновірців, пропаганда непорушності, "істинності" одного віровчення; прагнення до викорінювання й усунення представників іншої віри аж до фізичного винищення (що отримує теологічне обґрунтування та виправдання). Підлітково-молодіжний екстремізм - погляди і тип поведінки молодих людей, засновані на культивуванні принципу

сили, агресії стосовно оточуючих, аж до насильства і вбивства. Він припускає непримиренність до інакомислячих (зокрема до представників певних молодіжних рухів), а також прагнення створити тоталітарну спільноту, засновану на підпорядкуванні.

Релігійний культ – спосіб практикування релігії, що являє сукупність певних дій (ритуалів, обрядів, церемоній, молитв), визначених відповідним віросповіданням та направлених на сферу взаємодії з сакральністю.

Релігійна маніфестація - форма виразу зовнішнього аспекту свободи релігії, яка полягає у вираженні певною групою осіб, переважно об'єднаних одним типом віросповідання власної думки, ідей, вірувань, принципів. Релігійна маніфестація може містити певні вимоги чи заклики до інших складових суспільства.

Реформація – протестний культурно-релігійний рух у Західній Європі 16-17 сторіччя, державні і правові аспекти якого полягали в розвитку персоналістичного напрямку організаційної та регулюючої нормативності егалітарного характеру, що спирався на ранньохристиянські ідеали, та, частково, на гуманізм Відродження. Суть політичних і економічних ідей Реформації – у визволенні індивідуальної ініціативи, історичний і світоглядний результат - у перетворенні значної частини католицької церкви у декілька інших, що отримали назву протестантських. *(О. М. Литвинов)*

Рівність – основоположний принцип права, який поєднує в собі вимоги формальної (перед законом, судом, рівність прав і свобод людини і громадянина) та фактичної (реальної) рівності (диференціація правового регулювання, позитивна дискримінація). Принцип вимагає поводитись в однакових випадках однаковим чином, а у відмінних випадках – відмінним. *(Г. О. Христова.) У філософсько-правовому розумінні рівність розглядається як соціально-правова цінність щодо наділення усіх членів суспільства однаковим правовим статусом. (О. В. Гришук)*

Ромофобія – специфічна форма расизму, що полягає у нетолерантному, недружньому, ворожому ставленні по відношенню до циган як до представників окремої етнічної групи, заснована часто-густо на негативних стереотипах чи міфах.

Свавілля органів державної влади – схильність органів державної влади діяти на власний розсуд, не зважаючи на думку населення держави, принципи законності, справедливості чи норми права.

Світогляд – система поглядів, думок, відношень на світ, людину, суспільство та людство загалом, їх місця у світі; на відношення людини до світу та до себе самого. Термін охоплює фактично весь обсяг суб'єктивного відношення до всіх людей, явищ, дій, подій, предметів, елементів живої та неживої природи що існує у світі.

Свобода (у загальнотеоретичному розумінні) – основоположний принцип права, який передбачає можливість автономії суб'єкта, тобто звільнення його від обов'язкових дій ззовні та самостійність у прийнятті рішень щодо вчинення власних дій. (С. П. Погребняк) **Свобода у філософсько-правовому розумінні** – одна з фундаментальних категорій прав та політичної філософії, що використовується для позначення субстантивних характеристик суб'єкта у проявах його волі (внутрішній аспект свободи) і вчинків (зовнішній аспект свободи), розглядається як центральна правова цінність і екзистенцій на основа права, у зв'язку з чим феномен права пояснюється через формалізацію та інституціоналізацію свободи.

Свобода віросповідання – право людини сповідувати, практикувати (в т.ч змінювати чи відмовлятися) будь-яку релігію.

Свобода волі - потенційна можливість людини здійснювати вибір своєї поведінки незалежно від об'єктивних та суб'єктивних обставин. Складається з свободи бажання, свободи вибору та свободи дій. (В. К. Грищук).

Свобода сексуальної орієнтації – право людини на вільний вибір власної сексуальної орієнтації.

Секуляризація – процес зниження ролі релігії та церкви в житті суспільства. Такий процес часто-густо може супроводжуватися вилученням церковної власності на користь держави, становлення держави як світської.

Скляна стеля - умовне позначення неформальних перешкод для зростання жінки в контексті кар'єри.

Соціальна стигматизація – процес навішування соціальних ярликів, асоціація певної негативної якості з конкретною особою чи групою осіб (часто-густо – з представниками меншин).

Справедливість – основоположний принцип права, що найбільш яскраво виражає дух права, забезпечує його змістову легітимачію, визначає розуміння «правильного» і «неправильного» є дороговказом при встановленні межі між дозволеним і недозволеним у суспільних відносинах. (*С. П. Погребняк*). З точки зору філософії права, **справедливість** -основоположна правова і моральна цінність; поняття, що виражає ставлення людей один до одного з точки зору конкуруючих інтересів; моральна чеснота (суб'єктивна, особиста справедливість); характеристика соціальних інститутів (об'єктивна, інституційна, політична справедливість).

Терпимість – повага, прийняття, правильне розуміння широкого багатоманіття культур нашого всесвіту, наших форм самовиразу та способів проявлення людської індивідуальності (*п. 1.1. ст. 1 Декларації принципів толерантності від 16 листопада 1995 р.*).

Толерантність (терпимість) (від лат. *tolerantia* – витривалість, терпіння, смирення) – здатність особи до терпимості (чого-небудь, кого-небудь, по відношенню до кого-небудь, чого-небудь) за умови власного внутрішнього непогодження з цінністю, по відношенню до якої здійснюється терпимість. Термін

толерантність є близьким за змістом до терміна **терпимість**, але одноставна точка зору щодо можливості їх повного ототожнення на сьогодні в науці відсутня. Відповідно до ст. Декларації принципів толерантності, прийнятої резолюцією 5.61 Ген. Конференції ЮНЕСКО від 16 листопада 1995 року, термін позначає повагу, сприйняття та розуміння багатого різноманіття культур нашого світу, форм самовираження та самовиявлення людської особистості. У філософії термін характеризується саме активною позицією, що формується на основі визнання універсальних прав та основоположних свобод людини, відмовою від догматизму та абсолютизму.

Філософія права нового часу (17-18 ст.) – сукупність філософських та правових ідей, пов'язаних з процесами інтелектуального, політичного та економічного розвитку людства. З урахуванням 16 та 19 сторіччя такий проміжок називається «епохою Модерну». (*М. В. Костицький*) Ідеї, що виникли в цей історичний проміжок, вважаються першоджерелами концепції верховенства права.

Формальна визначеність – ознака права, яка полягає у закріпленні правових норм у певних чітких формах: нормативних актах, прецедентах, правових звичаях та ін.

Формальна концепція верховенства права – підхід до розуміння верховенства права як певного кола засобів обмеження державного свавілля.

Ціль у праві – є його призначенням: забезпечення порядку у відносинах між людьми та їх об'єднаннями, подолання виникаючих конфліктів у суспільстві, гарантування безпеки суб'єктів соціальних відносин, збереження цілісності соціальної спільноти та держави. (*Ю. М. Оборотов*).

Ціннісні засади права – основоположні параметри правової реальності, що визначають зміст, напрями розвитку та формують

характеристики права та його інститутів та використовуються з метою оцінки діючого права. (Ю. М. Оборотов, К. В. Горобець)

Шкала «соціальної дистанції» Богдаруса – методика вимірювання рівня національної толерантності як первинної психоемоційної основи міжнаціональної поведінки, що дозволяє вимірювати психологічну здатність до зближення, чи, навпаки – відторгнення людей іншої національності (незалежно від їх особистісних якостей та особливостей).

Юридичний компроміс – опосередкований правовими нормами ціннісно-орієнтований засіб упорядкування конфлікту (у т.ч. й правового), який заснований на взаємних поступках учасників суспільних відносин, метою та результатом функціонування якого є стан суспільної згоди і закріплення демократичних цінностей у суспільстві. (С.В. Бобровник)

Юридичний конфлікт – стан двостороннього зв'язку суб'єктів, заснований на правових суперечностях, що характеризуються порушеннями або перешкодою в реалізації ними свої інтересів і є причиною визрівання або настання кризи суспільних відносин (С.В. Бобровник)

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

Основний список літератури

1. Alexandr J.M. Capabilities, Human Rights and Moral Pluralism, 2004, Vol.8/3
2. Difference and Dissent: Theories of Toleration in Medieval and Early Modern Europe / Eds. J.Ch. Laursen, C.J. Nederman. – Lanham, Md.: Rowman & Littlefield, 1996. – P.34
3. Dispute Resolution and the Rule of Law [Електронний ресурс] // Sino-Australian Seminar, Beijing, 20–22 November 2002. – Режим доступу: http://www.hcourt.gov.au/assets/publications/speeches/current-justices/haynej/haynej_DisputeResolutionBeijing.htm.
4. Dworkin R. Religion without God. Cambridge, MA, 2013
5. Ethnicity and group rights/ Edited by Ian Shapiro and Will Kimlicka. N.Y., 1997
6. Giffiths A. Legal Pluralism. In An Introduction to law and Social Theory/ ed. R. Banakar, M. Travers, 2002
7. Gleeson Murray. Courts and the Rule of Law [Електронний ресурс] / Gleeson Murray // The Rule of Law Series. Melbourne University, 7 November, 2001. – Режим доступу: http://www.hcourt.gov.au/assets/publications/speeches/formerjustices/gleesoncj/cj_ruleoflaw.htm#_edn1
8. Gray J. Pluralism and Toleration in Contemporary Political Philosophy/ J.Gray// Political Studies. – 2000. Vo;48. – P. 323–333
9. Law, state and religion in the new Europe: debates and dilemmas/ ed. By L/ Zucca and C. Ungureanu. Cambridge, 2012
10. Mario Peucker, "Racism, xenophobia and structural discrimination in sports", Доповідь країни, Німеччина, Бамберг, 2009 р. – URL: www.efms.uni-bamberg.de/pdf/RACISM_in_SPORT_2010.pdf

11. Nicholson P. Toleration as a Moral Ideal / P.Nicholson // Aspects of Toleration / Eds. J. Horton, S. Mendus – London, New York: Methuen and Co. Ltd., 1985. – p.160
12. Non-Discrimination in International Law. A Handbook for Practitioners. London, 2011;
13. Paul G. Kauper. The Supreme Court and the Rule of Law / G. Kauper Paul // Michigan Law Review. – Vol. 59, № 4 (Feb., 1961). – Pp. 531–552.
14. Rawls J. Political liberalism. N.Y., 1996.
15. Recommendation No. R (97) 20 of the Committee of Ministers to member states on "Hate Speech". (Adopted by the Committee of Ministers on 30 October 1997). – URL: https://www.coe.int/web/freedom-expression/committee-of-ministers-adopted-texts/-/asset_publisher/aDXmrol0vvsU/content/recommendation-no-r-97-20-of-the-committee-of-ministers-to-member-states-on-hate-speech-_101_INSTANCE_aDXmrol0vvsU_viewMode=view
16. Scalia Antonin. The Rule of Law as a Law of Rules / Scalia Antonin // The University of Chicago Law Review. – Vol. 56, № 4 (Autumn, 1989). – Pp. 1175–1188.
17. Summers R. The principles of the Rule of Law// Notre Dame Review, 1999, Vol.74
18. Treaty of Lisbon Amending the Treaty on European Union and the Treaty Establishing the European Community (2007/C 306/01) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://eurlex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:C:2007:306:0001:0010:EN:PDF>
19. Varga C. Transformation to Rule of Law from No-law: Societal Contexture of the Democratic Transition in Central and Eastern Europe / C. Varga // The Connecticut Journal of International Law. – 1993. – № 8. – P. 487–505.
20. Varga C. Transition to Rule of Law: On the Democratic Transformation in Hungary / C. Varga. – Budapest : ELTE «Comparative Legal Cultures» Project, 1995.
21. Varga C Rule of Law – At the Crossroads of Challenges / C. Varga // Sadakata M. (ed.) Legal and Political Aspects of the Contemporary World. – Nagoya : Center for Asian Legal Exchange, Graduate School, Nagoya University, 2007. – P. 167–188, та

[Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.jak.ppke.hu/hir/ias/20051sz/20051.pdf>.

22. Vasak K. “Human Rights: A Thirty-Year Struggle: the Sustained Efforts to give Force of law to the Universal Declaration of Human Rights” UNESCO Courier 30:11, Paris, November 1997

23. Zucca L. Law v. religion // Law, state and religion in the new Europe: debates and dilemmas / ed. By L. Zucca and C. Ungureanu. – Cambridge: Cambridge University Press, 2012. – P. 137–159.

24. Алексеев А. С. Начало верховенства права в современном государстве / А. С. Алексеев // Вопросы права: Журнал научной юриспруденции. – 1910. – Книга II. – С. 5–16.

25. Барабаш Ю. Г. Державно-правові конфлікти в теорії та практиці конституційного права : монографія / Ю. Г. Барабаш. – Харків : Право, 2008. – 220 с.

26. Битяк Ю., Яковюк І. Права і свободи людини в умовах глобалізації // Філософія права і загальна теорія права. – 2013. № 2. – С. 80–93

27. Бобровник С.В. Компромiс у праві: сутність та критерії класифікації // Часопис Київського університету права. – 2011. – № 2.

28. Больц Н. Размышления о неравенства. Анти-Руссо / пер. с нем. И.А. Женина ; под. науч. ред. Я.Н. Охонько. – М. : Изд. дом Высшей экономики, 2014. – 272 с.

29. Васильченко О. Сучасний зміст конституційного принципу рівності прав і свобод людини та громадянина // Право України. – 2017. – № 7. – С.47-55

30. Вовк Д. Почему страсбургский суд, будучи прав в деле «Oliari and others v. Italy», тем не менее, ошибся.

31. Вовк Д. Принцип верховенства права в Україні: проблеми визначення та дії / Д. Вовк // Юридичний вісник. – 2003. – № 3. – С. 110–114.

32. Вовк Д. Проблеми визначення і дії принципу верховенства права в Україні / Д. Вовк // Право України. – 2003. – № 11. – С. 127–130.

33. Вовк Д.О. Право і релігія: загальнотеоретичні проблеми співвідношення. – Харків, 2009;

34. Галицький І. Толерантність у правовому житті сучасної України. – Одеса : Фенікс, 2012.

35. Гарантия прав человека. О внедрении института конституционной жалобы на Украине (интервью с С. Шевчуком) // Юридическая практика. – 2010. – № 10 (637). – С. 17.

36. Гауфман Е. Возлюби врага своего: толерантность и конфликт // Толерантність у транзитивних суспільствах: філософський, правовий, політичний, соціологічний виміри: Збірка наукових статей та есе / Упорядкування, наукове редагування і передмова О. Петришина, Д. Вовка, О. Уварової. – Харків : Юрайт, 2016. – С. 45–51

37. Георгіца А. Принцип верховенства права як принцип сучасного вітчизняного конституціоналізму / А. Георгіца // Українське право. – 2006. – № 1. – С. 45–49.

38. Головатий С. Верховенство права : у 3-х кн. / С. Головатий. – Київ : Фенікс, 2006. – Кн. III: Верховенство права: Український досвід. – 1747 с.

39. Головченко В. Права жінок в Україні: під кутом зору міжнародно-правових стандартів // Право України. – 1999. – № 7.

40. Горобець К. Толерантність у ціннісній структурі прав // Філософія права і загальна теорія права. – 2016. № 1-2. – С. 27–36

41. Горобець К. Чи є толерантність правовою цінністю? // Толерантність у транзитивних суспільствах: філософський, правовий, політичний, соціологічний виміри : збірка наукових статей та есе / упорядкування, наукове редагування і передмова О. Петришина, Д. Вовка, О. Уварової. – Харків : Юрайт, 2016. – С. 99–110

42. Грищук О.В. Людська гідність у праві: філософські проблеми. – Київ, 2007

43. Гьофе О. Демократія в епоху глобалізації / О. Гьофе; пер. з нім. Л. А. Ситніченко, О. Ж. Лозінська. – Київ : ППС-2002, 2007. – 436 с.

44. Дашковська О.Р. Жінка як суб'єкт права в аспекті гендерної рівності. – Харків, 2005; Дворкін Р. Верховенство права // Філософія права і загальна теорія права. – 2013. – № 1. – С. 15–23.

45. Декларація о ліквідації всіх форм нетерпимості і дискримінації на основі релігії або переконань. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_284/print1510050154574769

46. Декларація принципів терпимості. – URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_503

47. Декларація про права осіб, що належать до національних або етнічних, релігійних та мовних меншин (Прийнята резолюцією 47/135 Генеральної Асамблеї ООН від 18 грудня 1992 року). – URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_318

48. Дерем В. Коул, мол. Перспективи щодо релігійної свободи: порівняльна структура// Релігійна свобода і права людини: Правничі аспекти : у 2 т.– Л. : Свічадо, 2001. – Т. 2. – С. 23–76.

49. Джокартские принципы – важная веха в области прав ЛГБТ. – URL: <http://khpg.org/pda/index.php?id=1174981271>

50. Доклад о верховенстве права : утвержден Венецианской комиссией на 86-й пленарной сессии (Венеция, 25–26 марта 2011 года) [Електронний ресурс]. – URL: [http://www.venice.coe.int/WebForms/documents/?pdf=CDLAD\(2011\)003rev-rus](http://www.venice.coe.int/WebForms/documents/?pdf=CDLAD(2011)003rev-rus).

51. Ейнгорн Н. Норма і паталогія толерантності в етико-правовому дискурсі: ескіз проблеми // Філософія права і загальна теорія права. – 2016. – № 1-2. – С. 52–66.

52. Жити разом: поєднання різноманіття і свободи в Європі XXI століття: Доповідь групи видатних осіб Ради Європи / пер. з англ. – Л. : Літопис, 2011. – 112 с.

53. Загальна рекомендація № 9: Боротьба проти антисемітизму, червень 2004 р, CRI(2004)37. – URL: <http://assembly.coe.int/main.asp?Link=/documents/adoptedtext/ta07/eres1563.html>

54. Загальна теорія держави і права: підручник для студентів юридичних вищих навчальних закладів / за ред. М.В. Цвіка, О.В. Петришина. – Харків : Право, 2009. – 584 с.

55. Заєць А. Принцип верховенства права (теоретико-методологічне обґрунтування) // Вісник Академії правових наук України. – 1998. – № 1.

56. Звіт європейської комісії проти расизму та нетолерантності (ЄКРН) щодо України за результатами моніторингового

візиту. – URL: <https://www.coe.int/t/dghl/monitoring/ecri/Country-by-country/Ukraine/UKR-CbC-V-2017-038-ENG.pdf>

57. Звіти Євпроєкської комісії проти дискримінації та нетолерантності про Україну. – URL: <https://www.coe.int/en/web/european-commission-against-racism-and-intolerance/ukraine>

58. Злочини на ґрунті ненависті: попередження та реагування. Інформаційно-довідковий посібник для громадських організацій у регіоні ОБСЄ. – URL: <https://www.osce.org/uk/node/180336?download=true>

59. Ильиных С.А. Гендерный фактор в карьере: «стеклянный потолок» и/или топ-менеджмент // Materiály X mezinárodní vědecko-praktická konference. «Efektivní nastroye moderních věd – 2014» / Praha. Publishing House «Education and Science» s.r.o, 2014. Díl 22. Psychologie a sociologie

60. Инглхарт Р. Модернизация, культурные изменения и демократия: последовательность человеческого развития : пер. с англ. / Р. Инглхарт, К. Вельцель. – М. : Новое изд-во, 2011. – 464 с.

61. Информационно-тематический листок – О ненависти. Совет Европы/Европейский Суд по правам человека, 2012 г. – URL: https://www.echr.coe.int/Documents/FS_Hate_speech_RUS.pdf

62. Информационно-тематический листок – Свобода религии. Совет Европы/Европейский Суд по правам человека, 2011 г. – URL: https://www.echr.coe.int/Documents/FS_Freedom_religion_RUS.pdf

63. Козюбра М. Верховенство права: українські реалії та перспективи / М. Козюбра // Право України. – 2010. – № 3. – С. 6–18.

64. Козюбра М. І. Верховенство права і Україна / М. І. Козюбра // Право України. – 2012. – № 1–2. – С. 30–63.

65. Кривцова В.М. Юридичний конфлікт як феномен правової дійсності: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.12. – Харків, 2005.

66. Крігер М. Після короткого ХХ століття: глобальний поступ верховенства права // Філософія права і загальна теорія права. – 2013. – № 2. – С. 155–175.

67. Лапорта Ф. Глобализация и верховенство права. Некоторые сомнения вестфальца // Проблемы філософії права. – 2008.

68. Лемак В. Принцип верховенства права в Україні: основні загрози / В. Лемак // Право України. – 2010. – № 3. – С. 44–51.

69. Лук'янов Д. Свобода слова vs. релігійні свободи: пошук нових меж толерантності // Філософія права і загальна теорія права – 2016. – № 1–2. – С. 67–75.

70. Максимов С. Толерантность и право // Толерантність у транзитивних суспільствах: філософський, правовий, політичний, соціологічний виміри: Збірка наукових статей та есе / Упорядкування, наукове редагування і передмова О. Петришина, Д. Вовка, О. Уварової. – Харків : Юрайт, 2016. – С. 71–77.

71. Марценюк Т., Колеснік В. Рух батьків ЛГБТ дітей: міжнародний досвід для України. – С. 146–157.

72. Мелкевік Б. Толерантність і модерність сучасного права // Філософія права і загальна теорія права. – 2016. – № 1–2. – С. 15–26.

73. Мицик В.В. Права національних меншин у міжнародному праві. – Київ, 2004;

74. Мур Д. Н. Верховенство права / Д. Н. Мур // Верховенство права : сборник / пер. з англ. – М. : Прогресс, 1992. – С. 3–18.

75. Основи теорії гендеру. – Київ, 2004.

76. Пащюк Т. Толерантність та свобода слова: «мова ненависті» та «заклики до насильства» у світлі практики Європейського суду з прав людини // Толерантність у транзитивних суспільствах: філософський, правовий, політичний, соціологічний виміри : збірка наукових статей та есе / Упорядкування, наукове редагування і передмова О. Петришина, Д. Вовка, О. Уварової. – Харків : Юрайт, 2016. – С. 116–123.

77. Пермяков Ю. Похвала собственной глупости (к вопросу о толерантности как политико-правовой стратегии власти) // Толерантність у транзитивних суспільствах: філософський, правовий, політичний, соціологічний виміри : збірка наукових статей та есе / Упорядкування, наукове редагування і передмова О. Петришина, Д. Вовка, О. Уварової. – Харків : Юрайт, 2016. – С. 81–92.

78. Петришин О. В. Верховенство права в системі дії права / О. В. Петришин // Проблеми законності. – 2009. – № 100. – С. 18–30.

79. Петришин О. Верховенство права у системі правового регулювання суспільних відносин / О. Петришин // *Право України*. – 2010. – № 3. – С. 24–35.

80. Погребняк С. Верховенство права в Україні: передумови та перспективи // *Філософія права і загальна теорія права*. – 2013. – № 1. – С. 29–36.

81. Поленина С.В. Права женщин в системе прав человека: международный и национальный аспект. – М., 2000;

82. Принцип верховенства права: проблеми теорії і практики: монографія : у 2 кн. / за заг. ред. Ю. С. Шемшученка. – Кн. 1: Верховенство права як принцип правової системи: проблеми теорії / Відп. ред. Н. М. Оніщенко. – Київ : Юридична думка, 2008.

83. Принцип рівності у праві: теорія і практика / за заг. ред. Н.М. Оніщенко. – Київ, 2014.

84. Рабинович П. Пределы толерантности как её ключевой практический аспект // *Толерантність у транзитивних суспільствах: філософський, правовий, політичний, соціологічний виміри: Збірка наукових статей та есе / Упорядкування, наукове редагування і передмова О. Петришина, Д. Вовка, О. Уварової*. – Харків : Юрайт, 2016. – С. 78–80.

85. Рабінович П. Верховенство права (за матеріалами практики Страсбурзького Суду та Конституційного Суду України) / П. Рабінович // *Вісник Академії правових наук України*. – 2006. – № 2. – С. 3–16.

86. Рабінович П. Верховенство права як соціально-природний феномен (контури ідеалу) / П. Рабінович // *Право України*. – 2010. – № 3. – С. 19–23.

87. Рабінович П. М. Верховенство права з позицій європейсько-міжнародного та українсько-конституційного судочинства / П. М. Рабінович // *Бюлетень Міністерства юстиції України*. – 2006. – № 3. – С. 11–22.

88. Раданович Н. Вимога толерантності при здійсненні особою прав у загально дозвільному режимі юридичного регулювання (до історії становлення) // *Толерантність у транзитивних суспільствах: філософський, правовий, політичний, соціологічний виміри : збірка наукових статей та есе /*

Упорядкування, наукове редагування і передмова О. Петришина, Д. Вовка, О. Уварової. – Харків : Юрайт, 2016. – С. 124–128.

89. Радутный А. Пределы толерантности // Толерантність у транзитивних суспільствах: філософський, правовий, політичний, соціологічний виміри: збірка наукових статей та есе / Упорядкування, наукове редагування і передмова О. Петришина, Д. Вовка, О. Уварової. – Харків : Юрайт, 2016. – С. 60–70.

90. Разметаева Ю. Толерантність і “hate speech” у інформаційну епоху // Філософія права і загальна теорія права. – 2016, – № 1–2. – С. 91–105.

91. Разметаева Ю. Hate speech і толерантність: європейські стандарти і український контекст // Толерантність у транзитивних суспільствах: філософський, правовий, політичний, соціологічний виміри : збірка наукових статей та есе / Упорядкування, наукове редагування і передмова О. Петришина, Д. Вовка, О. Уварової. – Харків : Юрайт, 2016. – С. 129–139.

92. Расизм і виконання законодавства, Видавництво Amnesty International, 2001р. – URL: www.amnestymena.org/Documents/ACT%2040/ACT400202001en.pdf

93. Резолюция Генеральной Асамблеи ООН 41/120 «Установление международных стандартов в области прав человека». – URL: <http://daccess-dds-ny.un.org/doc/RESOLUTION/GEN/NR0/496/28/IMG/NR049628.pdf?OpenElement>.

94. Резолюция Генеральной Ассамблеи ООН об утверждении Конвенции о предупреждении преступления геноцида и наказания за него [Електронний ресурс]. – URL: <http://www.un.org/russian/document/convents/genocide.html>

95. Резолюція Європейського парламенту щодо гомофобії в Європі (P6_TA(2006)0018), 18 січня 2006 р. – URL: www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?type=TA&reference=P6-TA-2006-0018&language=EN

96. Речицкий В. Императив толерантности. Генетические истоки // Толерантність у транзитивних суспільствах: філософський, правовий, політичний, соціологічний виміри : збірка наукових статей та есе / Упорядкування, наукове редагування і

передмова О. Петришина, Д. Вовка, О. Уварової. – Харків : Юрайт, 2016. – С. 10–21.

97. Речицький В. Імператив толерантності – витоки і становлення // Філософія права і загальна теорія права. – 2016. – № 1–2. – С. 37–51.

98. Рождены свободными и равными. Сексуальная ориентация и гендерная идентичность в международном праве в области прав человека // Объединённые нации. Права человека. Управление верховного комиссара. Нью-Йорк и Женева, 2012 год. – https://www.ohchr.org/Documents/Publications/BornFreeAndEqualLowRes_RU.pdf

99. Сатохіна Н. Толерантність як взаємне визнання // Толерантність у транзитивних суспільствах: філософський, правовий, політичний, соціологічний виміри : збірка наукових статей та есе / Упорядкування, наукове редагування і передмова О. Петришина, Д. Вовка, О. Уварової. – Харків : Юрайт, 2016. – С. 93–98.

100. Селіванов А. О. Верховенство права в Конституційному правосудді: Аналіз констит. юрисдикції / А. О. Селіванов. – Київ : Харків : Акад. прав. наук України, 2006. – 400 с.

101. Смородинський В. Відкритість до інакшого (висвітлення теми толерантності західним кінематографом) // Толерантність у транзитивних суспільствах: філософський, правовий, політичний, соціологічний виміри : збірка наукових статей та есе / Упорядкування, наукове редагування і передмова О. Петришина, Д. Вовка, О. Уварової. – Харків : Юрайт, 2016. – С. 22–29.

102. Смородинський В. Держава у системі координат верховенства права // Філософія права і загальна теорія права. – 2013. – № 1. – С. 37–47.

103. Сорокун В.М. Міжнародно-правовий захист права на свободу совісті та віросповідання : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Харків, 2009.

104. Стовба А. (Не)терпимість как (не)правовая проблема // Толерантність у транзитивних суспільствах: філософський, правовий, політичний, соціологічний виміри : збірка наукових статей та есе / Упорядкування, наукове редагування і передмова

О. Петришина, Д. Вовка, О. Уварової. – Харків : Юрайт, 2016. – С. 111–116.

105. Стрижак А. Верховенство права і конституційне судочинство в Україні / А. Стрижак // Право України. – 2010. – № 3. – С. 62–71.

106. Судове вирішення справ у спорах, пов'язаних із гендерною дискримінацією: збірка кращих практик / упоряд.: О. Уварова, М. Ясеновська. – Харків, 2016.

107. Суковата В. Гендер і релігія // Основи теорії гендеру: Навчальний посібник. – Київ : К.І.С. – 2004. – С. 385–425.

108. Таманага Б. Верховенство права: історія, політика, теорія / Б. Таманага; пер. з англ. А. Іщенка. – Київ : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. – С. 106-131.

109. Тарасишина О. М. Справедливість і толерантність у сучасному праві України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 – теорія та історія держави права; історія політичних і правових учень / Тарасишина О. М. – Одеса, 2008;

110. Тернер Лі. Верховенство права в Україні: коли все більше означає все менше / Лі Тернер [Електронний ресурс]. – URL: <http://blogs.pravda.com.ua/authors/turner/4ee76e08746e2/>.

111. Теффт Дж. Встановлення верховенства права в Україні: розбудова модерного суспільства / Дж. Теффт [Електронний ресурс]. – URL: <http://www.pravda.com.ua/columns/2012/04/19/6963027>

112. Толерантність як соціально-культурний феномен: світоглядно методологічний аспект: колективна монографія / [Ф.С. Бацевич, С.Л. Грабовська, О.В. Дарморізі та ін.]; за заг. ред. д-ра філос. наук, проф. В.П. Мельника. – Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2012 – 330 с.

113. Уварова О. Принцип верховенства права у судовій практиці України // Філософія права і загальна теорія права. – 2013. – № 1. – С. 65–72

114. Уварова О. Принцип недискримінації за ознакою статі в судовій практиці України // Право України. – 2017. – № 7. – С. 56–66.

115. Удовика Л.Г. Глобалізаційні трансформації прав людини// Український часопис міжнародного права. Спецвипуск. Права людини, 2013. URL: http://www.jusintergentes.com.ua/archives/acc/HR_1-29.pdf

116. Указ Президента України про затвердження Національної стратегії у сфері прав людини. – URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/501/2015>

117. Усі різні-усі рівні» – «Ідеї, ресурси, методи і діяльність, що спрямована на неформальну міжкультурну освіту молоді та дорослих» (оновлене видання), Рада Європи. – 2005.

118. Хабермас Ю. Вовлечение другого. Очерки политической теории / Ю. Хабермас – СПб. : Наука, 2001. – С. 31.

119. Хабермас Ю. Когда мы должны быть толерантными? О конкуренции видений мира, ценностей и теорий // Социс. – 2006. – №1. – С. 45.

120. Хабермас Ю. Концепт человеческого достоинства и реалистическая утопия прав человека// Вопросы философии. – 2012. – № 2.

121. Хабермас Ю. Между натурализмом и религией. Философские статьи / пер. с немецкого М.Б. Скуратова. – М., 2011.

122. Хартія основних прав Європейського Союзу. – URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/994_524

123. Христова Г.О. Основи гендерно-правового аналізу законодавства України. – Харків, 2008;

124. Христова Г. О. Позитивні зобов'язання держави у сфері прав людини як новий напрям дослідження у вітчизняній теоретичній юриспруденції/ Г. Христова // Вісник академії правових наук України. – 2012. – № 2. – С. 30–41.

125. Чижмар К. Принцип рівності прав жінок і чоловіків у міжнародному праві // Право України. – 2001. – № 3.

126. Чижмар К. Принцип рівності прав жінок і чоловіків у міжнародному праві // Право України. – 2001. – № 3.

127. Шаповал В. Верховенство права: міфи і реалії пострадянського праворозуміння / В. Шаповал // Українське право. – 2006. – № 1. – С. 30–33.

128. Шевчук С.В. Принцип верховенства права та найвища юридична сила Конституції України // Право України, 2011, №5
129. Шевчук С.В. Формальна та органічна характеристика принципу верховенства права: до нових методів тлумачення конституції // Українське право, 1998, №2.

Додатковий список літератури

1. British Council (2015) “Hopes, fears and dreams – the views of Ukraine’s next generation”
2. Dworkin R. Freedom’s Law / R. Dworkin. – Cambridge Mass., Harvard University Press, 1996
3. Dworkin R. Law’s Empire. Cambridge, 1986
4. Dworkin R. Law’s Empire. Cambridge, 1986
5. Eur. Commission H.R. Geillustreerde Pers N.V. v. the Netherlands, Report of 6 July 1976. DR, 1977, #8
6. Eur. Commission H.R. Geillustreerde Pers N.V. v. the Netherlands, Report of 6 July 1976. DR, 1977, #8
7. Eur. Court H.R. Abdulaziz, Cabales and Balkandali v. the United Kingdom, Judgment of 28 May 1985, Series A, #94
8. Eur. Court H.R. Abdulaziz, Cabales and Balkandali v. the United Kingdom, Judgment of 28 May 1985, Series A, #94
9. McLachlin Beverley. The Roles of Administrative Tribunals and Courts in Maintaining the Rule of Law [Електронний ресурс] / Beverley McLachlin. 12 C.J.A.L.P. – Pp. 171 at 174. – Режим доступу : <http://www.ccat-ctac.org/downloads/E%20eng%20Falzon.pdf>.
10. McMillan J. France and Women, 1789-1914: Gender, Society and Politics. – NY: Taylor & Francis, 2002. – 304 p.
11. Pattaro E. The Law and the Right: A Reappraisal of the Reality that Ought to be /E. Pattaro. – Dordrecht : Springer, 2007.
12. Pope Francis: Who am I to judge gay people? // <http://www.bbc.com/news/world-europe-23489702>
13. Алексі Р. Розумність права // Філософія права і загальна теорія права, 2/2013, с.229-239

14. Бринь Т. О. Конституційний суд України в механізмі захисту та забезпечення прав і свобод людини і громадянина: Дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02. / Т. О. Бринь. – Х., 2010. – 190 с.

15. Данильян О.Г., Дзьобань О.П., Жданенко С.Б. та ін. Сучасне суспільство: філософсько-правове дослідження актуальних проблем/ за ред. О.Г. Данильяна. Х., 2016

16. Дарден К. Целостность коррумпированных государств: взяточничество как неформальный институт управления : пер. с англ. / К. Дарден // Прогнозис. – 2010. – № 1. – С. 109–134.

17. Демократичні засади державного управління та адміністративне право: Монографія / За заг. ред. В. Б. Авер'янова. – К.: Вид-во «Юридична думка», 2010. – 496 с.

18. Дюги Л. Конституионное право: Общая теория государства. – Репринт / Л. Дюги; пер. с фр., предислов. Ю. Н. Оборота. – Одесса, Юридична літераура, 2005. – 957 с.

19. Євграфов П. Вплив Конституційного Суду України на формування громадянського суспільства і правової держави / П. Євграфов // Вісник Конституційного Суду України. – 2001. – № 5. – С. 36-41.

20. Закон України «Про Конституційний Суд України»: наук.-практ. комент. / А. А. Стрижак, Я. В. Рибалко, М. В. Савчин: за заг. ред. А. А. Стрижака. – К.: Ін Юре, 2009. – 328 с.

21. Ковальський В. С. Охоронна функція права: монографія / В. С. Ковальський. – К.: Юрінком Інтер, 2010. – 336 с.

22. Конституційні акти Європейського Союзу, ч.1/ упоряд. Г.Друзенко; за заг. ред.. Т.Качки. К., 2005

23. Конституція України: Науково-практичний коментар / В. Б. Авер'янов, О. В. Батанов, Ю. В. Баулін та ін.; Ред. кол. В. Я. Тацій, Ю. П. Битяк, Ю. М. Грошевой та ін. – Х.: Право; К.: Концерн «Видавничий дім «Ін Юре», 2003. – 808 с.;

24. Костылева Е.Д. Понятие, виды и источники европейских международно-правовых стандартов в области прав человека// Право и государство, 2007, №7

25. Коэт-Элия М. Американский метод взвешивания интересов и немецкий тест на пропорциональность: исторические

корни : пер. с англ. / М. Коэт-Элия, И. Порат // Сравнит. конституц. обозрение. – 2011. – № 3. – С. 59–81.

26. Мальцев Г. В. Бюрократия как правовая и моральная проблема: монография / Г. В. Мальцев. – М.: Изд-во РАГС, 2009. – 100 с.

27. Нерсисянц В.С. Право – математика свободы: опыт прошлого и перспективы. М., 1996.

28. Орлянский С.А. Трансформация образа мужчины в современной культуре : дис. канд. филос. наук : 09.00.13 / Орлянский С.А. – Ставрополь, 2004. – 146 с.

29. Основи права Європейського союзу/ за заг. ред.. М.В. Буроменського. Х., 2005

30. Погребняк С. Основоположні принципи права (змістовна характеристика): Монографія. – Х.: Право, 2008. – 240 с.

31. Погребняк С. Принцип пропорційності як загальний принцип права //Право України, 7/2017, с.39-46

32. Полховська І.К. Конституційний принцип рівності людини і громадянина в Україні: дис. .. канд. юрид. н. Х., 2006;

33. Права человека. Учебник для вузов. Отв. ред. – чл.-корр. РАН, д.ю.н. Е.А. Лукашѐва. – М: НОРМА-ИНФРА М, 1999 – 573 с.

34. Проблеми та перспективи запровадження індивідуальної конституційної скарги в Україні: Монографія / О. В. Петришин, Ю. Г. Барабаш, С. Г. Серьогіна, І. І. Бодрова. – К.: Атіка-Н, 2010. – 108 с.

35. Рабінович П. М. Здійснення прав людини: проблеми обмежування (загальнотеоретичні аспекти) / П. М. Рабінович, І. М. Панкевич. – Праці Львівської лабораторії прав людини і громадянина Науково-дослідного інституту державного будівництва та місцевого самоврядування Академії правових наук України / редкол.: П. М. Рабінович (гол. дед.) та ін. – Серія І: Дослідження і реферати. – Вип. 3. – Львів.: Астрон, 2001. – 108 с.

36. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави : навч. посіб. / П. М. Рабінович. – вид. 9-те зі змінами. – Львів : Край, 2007. – 192 с.

37. Рабінович П. М. Права людини і громадянин у Конституції України (до інтерпретації вихідних конституційних положень) / П. М. Рабінович. – Харків: Право, 1997

38. Рабінович П. М. Права людини і громадянина: Навч. посібн. / П. М. Рабінович, М. І. Хавронюк. – К.: Атіка, 2004. – 464 с.

39. Рабінович П.М., Раданович Н.М. Європейська конвенція з прав людини: проблеми національної імплементації (загальнотеоретичні аспекти) //Праці Львівської лабораторії прав людини і громадянина. Серія І, Дослідження і реферати. Л., 2002, вип.4

40. Радзівська В. В. Конституційна скарга як важлива форма захисту прав і свобод людини у Конституційному Суді України / В. В. Радзівська // Часопис Київського університету права. – 2009. – № 1. – С. 103-106

41. Релігійна свобода і права людини: Богословські аспекти, т.1 / упоряд. і ред.. М. Маринович. Л., 2000

42. Савчин М. Конституційні принципи та їх інтерпретація //Право України, 7/2017, с.30-38

43. Смокович М. І. Визначення юрисдикції адміністративних судів та розмежування судових юрисдикцій: монографія / М. І. Смокович. – К.: Юрінком Інтер, 2012. – 304 с.

44. Смородинський В. Зміст і межі регулювання людської діяльності правом // Філософія права і загальна теорія права, 2/2013, с.253-260.

45. Тіунов О. Правові стандарти як засіб регулювання міжнародних та внутрішньодержавних Уварова О. О. Роль принципів права у процесі правозастосування: Дис. ... канд.. юрид. наук: 12.00.01 / Уварова Олена Олександрівна; Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого. – Х., 2010. – 201 с.

46. Тодика Ю. М. Конституційно-правовий статус людини і громадянина в Україні / Ю. М. Тодика, О. Ю. Тодика. – К.: Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2004. – 368 с.

47. Уварова О. Принципи права у правозастосуванні: загальнотеоретична характеристика / О. Уварова. – Х.: «Друкарня Мадрид», 2012. – 196 с.

48. Ульяшина Л.В. Международные стандарты в области прав человека: проблемы правовой дефиниции// Московский журнал международного права, 2009
49. Четвернин В.А. Современная либертарно-юридическая теория// Ежегодник либертарно-юридической теории, 2007, №1;
50. Шаправський С.А. Моделі державно-церковних відносин: європейський контекст – <https://eprints.oa.edu.ua/3954/1/18.pdf>

Факультативний список літератури

1. Dworkin R. Life's dominium: an argument about aborting, euthanasia, and individual freedom / R. Dworkin. – New York, Knopf, 1993.
2. Marcuse H. Repressive Tolerance. У кн.: A critique of Pure Tolerance. Boston, 1969.
3. Trigg R. Equality, freedom, and religion. – Oxford; Oxford University Press, 2012. – 198 p.
4. Varga C. Liberty, Equality, and the Conceptual Minimum of Legal Mediation / C. Varga // MacCormick N. & Bankowski Z. (ed.) Enlightenment, Rights and Revolution : Essays in Legal and Social Philosophy, Aberdeen : Aberdeen University Press, 1989. – P. 229 – 251.
5. Алекси Р. Понятие и действительность права (ответ юридическому позитивизму) : пер. с нем. / Р. Алекси. – М. : Инфотропик Медиа, 2011. – 192 с.
6. Антонович М.М. Еволюція прав людини, та проблема їх класифікації // Наукові записки НаУКМА: Політичні науки, 2005, т.45.
7. Астахов П.А. Юридические конфликты и современные формы их разрешения (теоретико-правовое исследование): дисс. ... д-ра юрид. наук.: 12.00.01. М., 2006
8. Бабосов Е.М. Конфликтология. Минск, 2000
9. Бар К. Политическая история брюк / Кристин Бар ; пер. с франц. С. Петрова. – М. : Новое литературное обозрение, 2013. – 320 с.
10. Берлин И. Философия свободы. Европа. – М., 2001

11. Бочаров Д. Правова позиція як форма конкретизації принципів права («візуальна» інтерпретація) // Право України, 7/2017, с.20-29
12. Варламова Н.В. Типология правопонимания и современные тенденции развития теории права. М. 2010.
13. Вилье М. Женские клубы и легионы амазонок. – М. : Книгоиздательство «Современные проблемы», 1912. – 428 с.
14. Владиченко С. Д. Проблеми формування ефективного механізму захисту прав і свобод людини Конституційним Судом України / С. Д. Владиченко // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2005. – № 6. – С. 76-82.
15. Гаск Ф.А. Конституція свободи. Л., 2002.
16. Герасіна Л.М., Данильян О.Г., Дзьобань О.П. та ін. Правосвідомість і правова культура як базові чинники державотворчого процесу в Україні. Х., 2009
17. Головін А. С. Захист прав і свобод людини і громадянина при здійсненні правосуддя у рішеннях Конституційного Суду України / А. С. Головін. – К.: Логос, 2011. – 307 с.
18. Горобець К. Принципи права й авторитетність: міркування щодо нормативності // Право України, 7/2017, с.9-19
19. Гришук О.В. Людська гідність у праві: філософські проблеми. К., 2007
20. Данильян О.Г., Дзьобань О.П., Жданенко С.Б. та ін. Суспільство, людина, право: сучасні дослідження актуальних проблем/ за ред. О.Г. Данильяна. Х., 2014
21. Жеребин В.С. Правовая конфликтология, ч.1 Владимир, 1998
22. Заблоцький В.П. Сучасний лібералізм: соціально-філософський аналіз: дис. ... д-ра філос. н. : 09.00.03. Д., 2001
23. Кант І. Собрание сочинений, т.4: Основоположения метафизики нравов. М., 1994
24. Карташкин В.А., Лукашева Е.А. Международно-правовые стандарты прав человека: универсализм, регионализм, реали // Государство и право, 2010, №7
25. Кравченко О. О. Захист прав і свобод людини та громадянина Конституційним Судом України: доктринальні,

прикладні та компаративні аспекти: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02. – К., 2011. – 19 с.

26. Кривцова В. М. Юридичний конфлікт як феномен правової дійсності: Автореф. ... канд. юрид. наук: 12.00.12 / В. М. Кривцова. – Х., 2005. – 20 с.

27. Максимов С. І. Методологічні основи правового виховання// Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія, 2010, № 6

28. Максимов С. І. Права людини: універсальність і культурна різноманітність // Право України, 2010, №2.

29. Мамут Л. С. Государство в ценностном измерении / Л. С. Мамут. – М.: Изд-во НОРМА, 1998. – 48 с.

30. Новікова М.М, Юридичний компроміс як засада оптимізації механізму правового регулювання: дис. ... канд. юрид. н.: 12.00.01.Х., 2007

31. Основы конфликтологии / под ред. В.Н. Кудрявцева. М. 1997

32. Поппер К. Відкрите суспільство та його вороги. К., 1994.

33. Придворов Н.А. Достоинство личности и права. М., 1977

34. Рабінович С.П. Права людини у природно-правовій думці католицької церкви (за матеріалами соціальної доктрини католицизму). Л., 2004

35. Ротбард М. К новой свободе: либертарианский манифест. М. 2009

36. Руднева О.М. Теоретичні проблеми класифікації міжнародних стандартів прав і свобод людини // Бюлетень Міністерства юстиції України, 2010, №9

37. Саган. О. Вселенське православ'я: суть, історія, сучасний стан. К., 2004

38. Свендсен Л. Фр. Г. Філософія свободи.. Л.; К., 2016.

39. Словник гендерних термінів – <http://a-z-gender.net/ua/>

40. Уэйнгаст Б. Р. Почему развивающиеся страны так сопротивляются верховенству закона? : пер. с англ. / Б. Р. Уэйнгаст // Прогнозис. – 2010. – № 1. – С. 135–162.

41. Феминизм: проза, мемуары, письма/ под ред. М. Шнейр. М. 1992;
42. Хайек Ф.А. Судьбы либерализма в XX веке. М., 2012;
43. Ховард М. М. Слабость гражданского общества в посткоммунистической Европе / Марк М. Ховард; пер. с англ. И. Е. Кокарева. – М.: Аспект Пресс, 2009. – 191 с.
44. Юридическая конфликтология / Отв. ред. В. Н. Кудрявцев. – М.: РАН, Центр конфликтологических исследований, 1995. – 316 с.

ДОДАТКИ

Рекомендовані рішення судових органів

1. Рішення ЄСПЛ у справі *Stirekv. Turkey* (no. 1) (№ 26682/95, рішення від 8 липня 1999 р.)
2. Рішення ЄСПЛ у справі *Delfi AS v. Estonia [GC]*, №. 64569/09, § 131, від 16 червня 2015 р.) – <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-155105> ;
3. Рішення ЄСПЛ у справі *Erbakan v. Turkey*, (№ 59405/00, рішення від 6 липня 2006 р.) – <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-76234> ;
4. Рішення ЄСПЛ у справі *Feret v. Belgium*, (№ 15615/07, рішення від 16 липня 2009 р.) – <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-93627> ;
5. Рішення ЄСПЛ у справі *Gunduz v. Turkey* (№ 35071/97, рішення від 4 грудня 2003 р.) – <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-61522> ;
6. Рішення ЄСПЛ у справі *Karataq v. Turkey* (№. 23168/94, рішення від 8 липня 1999 р.);
7. Рішення ЄСПЛ у справі *M’Bala M’Bala v. France* (№ 25239/13, ухвала про прийнятність від 20 жовтня 2015 р.);
8. Рішення ЄСПЛ у справі *Vejdeland v. Sweden* (№ 1813/07, рішення від 9 лютого 2012 р.) – <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-109046> ;
9. Рішення ЄСПЛ у справі Оліарі та інші проти Італії – <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-15626> ;
10. Рішення ЄСПЛ у справі Коккінакіс проти Греції – <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57827> ;
11. Рішення ЄСПЛ у справі Шюрек проти Туреччини;
12. Рішення ЄСПЛ у справі Вінгроу проти Сполученого Королівства – <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58080> ;

13. Рішення ЄСПЛ у справі Інститут-Отто-Премінгер проти Австрії – <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57897>;

14. Рішення ВСУ США про легалізації одностатевих шлюбів – https://www.supremecourt.gov/opinions/14pdf/14-556_3204.pdf

15. Рішення ЄСПЛ у справі Хлебик проти України – [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{"itemid":\["001-175656"\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{)

16. Рішення ВСУ США у «Справі Пекаря» – https://www.supremecourt.gov/opinions/17pdf/16-111_j4el.pdf

17. Обзор судебной практики ЕСПЧ по вопросу свободы вероисповедания. // Совет Европы/Европейский суд по правам человека. –

https://www.echr.coe.int/Documents/Research_report_religion_RUS.pdf

Рекомендовані фільми

1. Пожнеш бурю / Inherit the Wind (1960, США, режисер Стенлі Крамер)

2. Убити пересмішника / To Kill a Mockingbird (1962, США, режисер Роберт Малліган)

3. Дитячий час / The Children's Hour (1961, США, режисер Вільям Вайлер)

4. Читець / The Reader (2008, США, Німеччина, режисер Стівен Долдрі)

5. Вгадай, хто прийде до обіду? / Guess Who's Coming to Dinner (1967, США, режисер Стенлі Крамер)

6. Звільнення Л. Б. Джонса / Liberation of L. B. Jones (1970, США, режисер Вільям Вайлер)

7. Хлопчик у смугастій піжамі / The Boy in the Striped Pajamas (2008, Велика Британія, США, режисер Марк Херман)

8. Гра в імітацію / The Imitation Game (2014, Велика Британія, США, режисер Мортен Тільдум)

9. 12 розлючених чоловіків / 12 Angry Men (1957, США, режисер Сідні Люмер)

10. V значить вендета / V for Vendetta (2006, Велика Британія, Німеччина, режисер Джеймс МакТіг)

11. Список Шиндлера / Schindler's List (1993, США, режисер Стивен Спілберг)
12. Філадельфія / Philadelphia (1993, США, режисер Джонатан Демме)
13. Готель «Руанда» / Rwanda Hotel (2004, Велика Британія, ПАР, Італія, режисер Террі Джордж)
14. Вогні великого міста / City Lights (1931, США, режисер Чарлі Чаплін)
15. Святі з нетрів / The Boondock Saints (1999, США, режисер Трой Даффі)
16. Побиття камінням Сорайї М. / The Stoning of Soraya M. (2008, США, режисер Сайрус Наурасте)

В61

Вовк, Дмитро Олександрович.

Верховенство права і толерантність : навчальний посібник / Д. О. Вовк, Д. С. Бойчук. – Київ, 2018. – 172 с.

ISBN 978-966-1681-29-2

Посібник присвячено висвітленню змісту концепції верховенства права та специфіки сучасних відносин в контексті толерантності у суспільстві.

Розглядається історія розвитку ідей верховенства права, причини їх виникнення, засоби їх регламентації в законодавстві та мета забезпечення таких ідей. Зазначено статистичні дані щодо рівня верховенства права в Україні відповідно до результатів аналізу міжнародних та вітчизняних досліджень.

Наведено аналіз як міжнародного, так і національного законодавства, що регламентує питання толерантності, зокрема, і як способу захисту прав людини. Детальну увагу присвячено толерантності по відношенню до осіб, що можуть бути дискриміновані за різними ознаками (стать, колір шкіри, національна чи етнічна приналежність, сексуальна орієнтація, гендерна самоідентифікація, мова, релігія тощо).

Проаналізовано актуальну судову практику (насамперед рішення ЄСПЛ) у контексті питань толерантності.

Охарактеризовано специфіку сучасних відносин всередині суспільства, надано статистичні показники рівня толерантності в Україні.

Призначено для студентів, аспірантів, викладачів, практикуючих юристів та всіх, хто цікавиться ідеями верховенства права і толерантності.

УДК 34.037

Навчальне видання

ВОВК Дмитро Олександрович
БОЙЧУК Дмитро Сергійович

ВЕРХОВЕНСТВО ПРАВА І ТОЛЕРАНТНІСТЬ

Навчальний посібник

Випускаючий редактор:
ФОП Голембовська О. О.

Свідотство про державну реєстрацію
фізичної особи-підприємця №058079 від 14.10.2002.
03049, Київ, Повітрофлотський пр-кт, б. 3, к. 32.

В авторській редакції
Комп'ютерне верстання І. С. Кордюк
Обкладинка

Підписано до друку 12.09.2018 р. Формат 60×84 1/16.
Папір офсетний. Гарнітура Times New Roman Суг.
Ум. друк. арк. 9,99. Обл.-вид. арк. 6,84.
Зам. № 193. Наклад 200 пр. Ціна договірна.